

***Verslag van de KNNV-ARC-reis
naar Sicilië (Italië)
van 4 t/m 14 april 2024***

Verantwoording

Dit verslag bevat bijdragen van een groot deel van de deelnemers aan de reis naar Sicilië. De auteursnamen worden bij elk onderdeel vermeld.

Ook bij de foto's is de auteur vermeld; indien de naam ontbreekt, dan is Ad. Littel de auteur.

De eindredactie en vormgeving van dit verslag is uitgevoerd door Ad. Littel, die ook aan de reis deelnam.

Het verslag is opgenomen op de website van de ARC. Het is als PDF-document gratis aan te vragen bij Ad. Littel: ad.littel@hetnet.nl.

Deelnemers

Aan deze reis namen de volgende personen deel (alfabetisch op achternaam):

Feiko Prins (reisleader voor de excursies)

Petra Verbrugge (reisleader voor organisatorische zaken)

Saskia Bantjes

Aleid Bosch

Merlyn Cremers

Adrie van Dam - Hogervorst

Paul van Drimmelen

Frans van der Feen

Loes van der Feen – Vastenouw

Jan Fransen

Emanuel Kneepkens

Ruud Kuipers

Ad Littel

Lida den Ouden

Rudolf Schwab

Tineke Schwab – Vos

Maaïke Vervoort

Het reisgezelschap voor de kerk van Gibilmanna bij Castelbuono. (foto Ad Littel)

Foto voorzijde: De kloof van de rivier Cassibile in het Riserva Naturale Cavagrande del Cassibile. De rivier heeft zich hier circa 200 meter diep in het kalksteengebergte ingesleten en loopt over circa 12 kilometer naar de zee. Via een steil wandelpad komt men van boven tot bij de rivier. Zie dagverslag van 6 april. (foto: Ad. Littel)

Foto achterzijde: De noordhelling van de Pizzo Carbonara in het Parc delle Madonie. De donkergroene bomen behoren merendeels tot de endemische soort *Abies nebrodenses*. Zie dagverslag van 10 april. (foto: Ad Littel)

Inhoudsopgave

- Algemene inleiding op de reis naar Sicilië
- Het eiland Sicilië, een kenschets van ons reisdoel
- Inleiding op de geologie van Sicilië
- Excursieprogramma
- Dagverslagen van de reisdeelnemers
- Overzicht van waargenomen soorten planten
- Overzicht van waargenomen soorten vogels
- Overzicht van waargenomen soorten vlinders

Algemene inleiding op de reis naar Sicilië

(door Ad. Littel)

Dit is het verslag van een reis die een groep natuurliefhebbers maakte naar Sicilië van 4 – 14 april 2024. De deelnemers die ervoor kozen om per trein te reizen, vertrokken al op 2 april en kwamen thuis op 15 april. De meeste deelnemers zijn lid van de KNNV. De namen van de deelnemers staan vermeld op de colofonpagina.

De reis was georganiseerd door de Algemene ReisCommissie (ARC) van de KNNV. Deze heeft twee reisleiders gevraagd om de reis te ontwerpen en praktisch in te vullen. Omdat het lastig bleek om hotels te vinden met voldoende eenpersoonskamers, is reisbureau Ilios ingeschakeld om deze te vinden en te boeken. Dit bureau regelde ook het vervoer op het eiland. Nadeel hiervan was wel, dat het ook voor de reisleiders deels een verrassing was, welke voorzieningen we precies zouden krijgen. En waar deze tegenvielen (zoals een autoverhuurder met een

klein wagenpark, dat deels gebrekkig was), groeide de mening in de groep dat je zulke dingen toch beter zelf kunt regelen. Het woord 'Maffia' is echter weinig gevallen.

Deze reis betrof een algemene natuurreis, dus een reis tijdens welke kan worden gekeken naar alle aspecten van de natuur: geologie, vogels, planten, insecten, enz. De reisgroep had een gespreide belangstelling; er waren wel specialisten voor geologie, planten, vogels en vlinders, maar de meeste deelnemers hadden ook oog voor het landschap, de schoonheid van de natuur en voor de culturele bezienswaardigheden.

Er werd gelogeerd in twee hotels, één aan de zuidoostkust in de buurt van Noto en één aan de noordkust nabij Cefalú, in beide gevallen in de buurt van een kleine stad met een supermarkt. Dagexcursies werden gemaakt met de huurauto's,

waarbij steeds enkele doelen werden bezocht. Soms werd daar een middellange wandeling gemaakt, maar doorgaans werd een terreintje in de buurt van de parkeerplek bekeken.

Omdat de prijzen van de hotels pittig waren, werd als kostenbesparing gekozen voor het als groep inkopen van lunchbenodigdheden in een supermarkt. Dat ontwikkelde zich al snel tot een formule met mooie en gezonde variatie, waarover vrijwel iedereen zeer tevreden was. En lunchen in de vrije natuur was steeds een rijke ervaring, waarbij de natuurwaarnemingen vaak gewoon doorgingen.

Tijdens de reis namen deelnemers taken op zich ten behoeve van de verslaglegging. Zo kon men 's morgens intekenen op het maken van een dagverslag. Verder wierpen enkele deelnemers zich op om een lijst bij te houden van waargenomen soorten vlinders, vogels en planten. Vooral dat laatste was geen sinecure, en uiteindelijk werd doorvoor een triumviraat verantwoordelijk.

Zo is dit reisverslag een mooie co-productie geworden, waarop iedereen op haar/zijn manier trots kan zijn, en wat het overige betreft hopelijk met herkenning en tevredenheid kan terugkijken op deze reis.

Het eiland Sicilië, een kenschets van ons reisdoel

(door Ad. Littel)

Er zijn dikke boeken over Sicilië geschreven, vooral over de indrukwekkende en vaak heroïsche geschiedenis en de kunstschaten die deze heeft voortgebracht. Over natuur vindt men nauwelijks literatuur. Weinig reizigers gaan naar Sicilië om alleen bepaalde natuurgebieden te bezoeken. Belangrijkste reden hiervoor is, dat er maar weinig oorspronkelijke natuur is op dit eiland. Dat valt direct te herleiden op de hoge bevolkingsdichtheid en het intensieve grondgebruik gedurende 2000 jaar.

Sicilië is weliswaar een eiland, maar dan wel zo'n groot eiland (oppervlakte vergelijkbaar met België) dat men doorgaans de nabijheid van de zee niet ervaart. Vanaf de Griekse oudheid hebben zich hier mensen gevestigd omdat er goede landbouwgrond was en een naar zuid-mediterrane maatstaf gemeten aangenaam klimaat. Het eiland is ook altijd de scheidslijn geweest tussen de westelijke en oostelijke Middellandse Zee, wat voor imperialistische beschavingen een reden vormde, om hier een machtspositie te vestigen. Het resultaat van de menging van die culturen is een grote bevolking (5,5 miljoen) bestaande uit een zeer apart soort Italianen: de eigenzinnige Sicilianen.

Dichte bevolking eiste echter haar tol bij de natuurlijke hulpbronnen: bossen werden gekapt voor bouw materiaal, landbouw werd geïntensiveerd, water werd gericht ingezet voor landbouw en steden. Door de ontbossing nam de jaarlijkse neerslag af en steeg de temperatuur. De zomers werden te droog voor land- en tuinbouw. En dit alles al, voordat de klimaatverandering op wereldniveau werd onderkend.

Vanaf einde 19^e eeuw kwam een stroom van emigranten op gang, vooral naar Noord-Amerika. Toch bleef Sicilië lang een deel van Italië dat een belangrijke exporteur was van graan (voor de pasta-industrie) en fruit (citrusvruchten, maar ook ander fruit). Helaas bood de landbouw onvoldoende werkgelegenheid voor de grote bevolking. Mede door het negatieve imago van het zuiden in de hoofden van Noord-Italianen, ontstond hier geen maakindus-

trie of (later) dienstensector. De mogelijke rol van de Mafia hierbij (lastig om zonder extra geld te betalen iets voor elkaar te krijgen) zal wel onopgehelderd blijven. Feit is echter, dat Sicilië zich ontwikkelde tot het armste deel van Italië.

Investerings vanuit het Regionaal Ontwikkelingsfonds van de Europese Unie hebben hierin geen verbetering kunnen brengen. Er liggen enkele mooie autosnelwegen die de grote steden onderling verbinden, deels gebouwd met Europees geld, maar de armlastige nationale en regionale overheid is niet in staat om deze goed te onderhouden. Naar mijn schatting is ongeveer 1/3 deel van deze wegen minder bruikbaar door achterstallig onderhoud (afgezette rijstroken of zelfs hele weghelften). Aan de oostkust zagen we enkele vestigingen van (petro-) chemische industrie (vooral bij Siracusa), maar dat is ook niet de economie van de toekomst.

De open markt van de EU had in feite meer negatieve dan positieve gevolgen voor Sicilië: de kostprijs van graan en fruit geteeld op dit eiland kan niet meer concurreren met die van de EU-markt. Dit wordt uiteraard versterkt door de gevolgen van de klimaatverandering, met steeds warmere en langere zomers. Er ontstaan watertekorten en het groeiseizoen voor veel producten is kort. Een bizar gevolg is, dat in de supermarkten groenten en fruit liggen van buiten Sicilië. Zelfgekweekte producten worden voornamelijk lokaal verhandeld.

De bezoeker van Sicilië ziet tegenwoordig veel verlaten landbouwgronden, en soms hangt het citrusfruit in april nog aan de bomen omdat de prijs in de winter zo laag was dat plukken niet loonde. Dit is een verdrietig beeld. Niet alleen landschappelijk, maar ook sociaal. Dorpen in het binnenland worden bejaardenoorden, deels afhankelijk van financiële ondersteuning door familie elders. Jonge mensen trekken naar grote steden op het eiland of gaan, als ze getalenteerd zijn, naar Noord-Italië of het buitenland (brain drain).

Een klassieke groeimarkt zou het toerisme moeten zijn, met wellicht zelfs massatoerisme in 'costa's' en resorts. Deze heeft niet plaatsgevonden. Deels kan dit het gevolg zijn van Maffia en bureaucratie (dat laatste wordt in reisgidsen genoemd), maar feit is ook, dat Sicilië net als eilanden zoals Kreta steeds minder aantrekkelijk wordt voor zomervakanties als gevolg van de klimaatverandering. Zomers van 40° celsius zijn niet aantrekkelijk voor zonniefhebbers. Gevolg: door de seizoensverkorting vinden de buitenlandse investeerders toerisme op Sicilië niet meer aantrekkelijk als investeringsobject. Voor de bezoekers van Sicilië heeft dit uiteraard als voordeel dat men kan overnachten in kleinere en doorgaans authentieke accommodaties.

Een heel ander onderwerp is de opvang van vluchtelingen uit Afrika. Velen hiervan komen aan op Lampedusa en worden overgebracht naar opvangkampen in de regio Agrigento op Sicilië. Kennelijk kunnen zij zich niet vrij bewegen op Sicilië, want mij viel niet speciaal op dat er in het straatbeeld van bij voorbeeld de stadjes Noto en Cefalù mensen met een Afrikaans uiterlijk rondliepen. Ik heb mij hierin niet verder willen verdiepen. Wij kwamen immers voor de natuur.

Als we Sicilië samenvatten als reisdoel voor een natuurreis, dan moeten we constateren dat een groot deel van het eiland bestaat uit verlaten landbouwgrond. Oorspronkelijke natuur vindt men alleen in kustmoerassen en hoge bergen, gebieden waar geen landbouw mogelijk was. De hoge bergen aan de

noordkust bezitten nog steeds een aantal mooie oude loofbossen en deels naaldbossen. Maar hier vond veel houtkap plaats en er zijn hier ook bergweiden waarop de schapenteelt aan het verdwijnen is, omdat ook extensieve landbouw niet meer loont.

Uiteraard vormt de grote vulkaan Etna ook een bezienswaardig natuurverschijnsel. Verder spreken verhalen over stadjes die door aardbevingen of vulkaanuitbarstingen werden verwoest en in de buurt ervan werden herbouwd, tot de verbeelding.

Verlaten landbouwgronden bevatten vaak wel veel bloemen, maar die behoren voornamelijk tot cultuurvolgende soorten. Gelukkig behoren ook veel orchideeën daartoe, zodat er best veel te zien is. Je moet dan wel de top-terreintjes weten te vinden, en navigeren bleek op Sicilië niet eenvoudig vanwege de vele kleine landelijke wegen.

Een voordeel van de ingestorte landbouw is voor de toerist, dat er geen schaalvergroting heeft plaatsgevonden en er dus veel kleinschalige en afwisselende landschappen zijn.

In de echte natuurgebieden is het niet gemakkelijk om veel soorten te zien vanwege natuurlijke handicaps. Het was wel prettig, dat onze reisgroep bij bezoeken aan drie echte natuurgebieden (kustgebied Vendicari, kloof van de Cassibile en de hoge bergen van Madonie) toch een kans kreeg om niet-cultuurvolgende soorten te zoeken.

We zagen op deze reis 304 soorten planten, wat minder dan 10% is van de Siciliaanse flora.

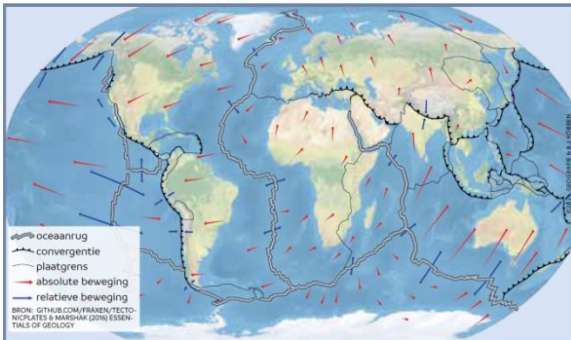

Een van de talloze kleine verlaten weilandjes, hier in de buurt van Pantalica; wellicht ooit akkertje geweest. Stenen muur er omheen en binnen een best wel leuke flora van *Asphodelus ramosus* en *Calendula arvensis*. Maar dit zijn cultuurvolgers. Gelukkig stonden hier ook enkele bijzondere orchideeën, zoals *Anacamptis papilionacea*. (foto: Ad Littel)

Inleiding op de geologie van Sicilië; het begint met plattectoniek

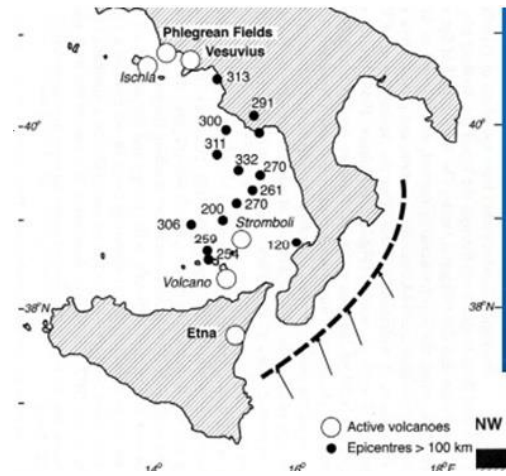
(door Aleid Bosch)

De wereldwijde land-zee verdeling was 250 miljoen jaar geleden duidelijk anders dan tegenwoordig. Rond die tijd begon het opbreken van de grote landmassa die Pangea (of ook wel Gondwana) wordt genoemd, een proces dat nog steeds aan de gang is. Deze landmassa werd opgedeeld in grotere en kleinere stukken land (de zogenaamde platen) die nog steeds ten opzichte van elkaar in beweging zijn. In onderstaande figuur geven de pijlen op de convergentielijnen aan waar een plaat onder een andere 'duikt'. Zo'n zone loopt door de Middellandse Zee en de Persische Golf.

In dit proces spelen de zogenaamde mid-oceanische ruggen een belangrijke rol. Het zijn een soort 'ritssluitingen' die halverwege de continentale platen diep onder het oceaanooppervlak verborgen liggen. In die ruggen komt magma vanuit de mantel van de aarde naar boven en stolt bij aanraking met het zeewater. Langzaam maar gestaag beweegt de zeebodem en neemt de afstand tussen de platen toe. De bewegingen van de platen zijn vaak lineair maar er vindt ook draaiing tussen de platen onderling plaats. Omdat de diameter van de aarde constant is, moet het aangroeien van de zeebodem op een andere plek gecompenseerd worden. Dat gebeurt in de gebieden waar platen tegen elkaar aan 'botsen' en de ene plaat vervolgens onder de andere duikt. Dit proces heet 'subductie'.

De plaat die diep weg duikt wordt bij toenemende diepte steeds warmer. Het water dat in dit gesteente zit, wordt superheet en ontsnapt tenslotte vanaf enkele honderden kilometers diep naar het oppervlak. Langs deze route ontsnapt ook magma die, eenmaal aan de oppervlakte gekomen, zorgt voor de opbouw van vulkanen. De Eolische eilanden zijn daarvan een mooi voorbeeld (zie figuur Eolische eilanden). Op deze figuur staan de dieptes van epicentra van aardbevingen (getallen bij zwarte punten zijn kilometers!); deze diepte neemt toe in NW-richting. De Etna maakt hiervan onderdeel uit. De streeplijn geeft de plaats aan waar de Afrikaanse onder de Euraziatische Plaat duikt.

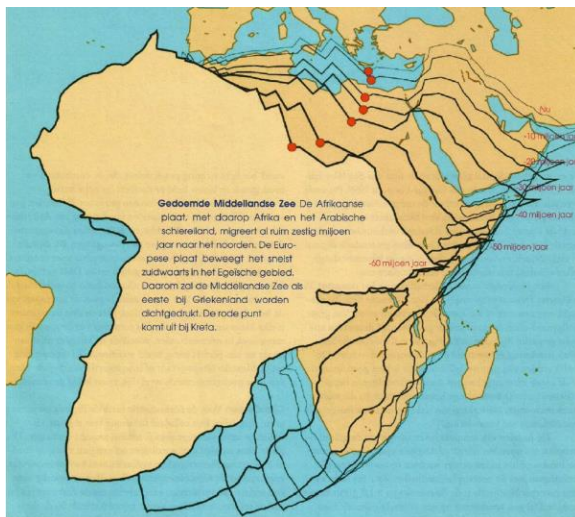

Lang is gedacht dat convectiestromen in het mantelmateriaal deze kringloop op gang hielden. Tegenwoordig wordt de zwaartekracht herkend als de belangrijkste energiebron die dit proces al honderden miljoenen jaar aan de gang houdt. Tenminste 90% van de benodigde energie komt uit de plaat die onderduikt, daarbij niet breekt, de oceaانبodem meeneemt en de mantel in trekt ('slab-pull'). De resterende 10% van de energie wordt geleverd door de zwaartekracht die de nieuw-gevormde zeebodem de helling af duwt (ridge-push) omdat de mid-oceanische rug boven de zeebodem uitsteekt. Tenslotte: bewegingen van het magma in de mantel (de zogenaamde convectiestromen) worden door deze processen veroorzaakt; ze zijn dus **niet** de oorzaak van de plaatbewegingen zoals lang gedacht is (en op de vulkanisme.nl website nog steeds wordt beweerd).

Het reconstrueren van de bewegingen van de platen is een heel apart vakgebied. Het doel van de studie van de geologie in het veld was van oudsher: het vaststellen van de ouderdom van aardlagen, vaak met behulp van microfossielen. Meer recent is de studie van het in de afzettingen vastgelegde 'paleomagnetische signaal' een belangrijk hulpmiddel. Met gevoelige apparatuur wordt de oriëntatie gemeten van de magnetisch gevoelige mineralen die in gesteentemonsters aanwezig zijn. Deze richting is in het gesteente vastgelegd in de periode van afzetting en daarna niet meer veranderd. Vergelijking van deze meetwaarden met die van het huidige noorden levert voor die locatie de verandering op, die na afzetting heeft plaatsgevonden. Het grote puzzelwerk dat nodig is om alle metingen aan elkaar te knopen wordt tegenwoordig door steeds complexere computermodellen ondersteund.

Een paar jaar geleden is het een grote groep wetenschappers onder leiding van professor Van Hinsbergen van de Universiteit Utrecht gelukt om dit proces voor het Middellandse Zeegebied te reconstrueren voor de laatste 240 miljoen jaar. In een lang artikel, waarin de gegevens van honderden collega's zijn verwerkt, worden de gegevens van onderzoek

naar de ouderdom van afzettingen gecombineerd met paleomagnetisch onderzoek over een gebied van 7000 bij 4000 km. De literatuurlijst (kleine lettertjes!) alleen al beslaat 29 pagina's! Omdat er nergens op aarde een punt bestaat dat niet beweegt is voor deze reconstructie van de ligging van platen de positie van de Euraziatische Plaat als vast gedefinieerd. Vanaf 240 miljoen jaar geleden is het verdwijnen van de Tethys Oceaan in het oosten een eerste, en het ontstaan van de Atlantische Oceaan in het westen (180-100 miljoen jaar) een tweede belangrijke stap in de geologische geschiedenis. Na het losbreken van de Afrika-plaat van Zuid-Amerika, 180 miljoen jaar geleden, is Afrika 45 graden tegen de klok in gedraaid ten opzichte van Europa. De verwachting is dat dit pas stopt als de Middellandse Zee bijna helemaal dicht is geschoven. Het ziet er naar uit dat dit ter hoogte van Kreta zal plaatsvinden (onderstaande figuur 'gedoemde' Middellandse Zee). De zwarte lijnen met rode stip verschillen onderling 10 miljoen jaar.

In het filmpje <https://youtu.be/n3pfDSFLX3w> zie je de reconstructie van het opbreken van Pangea en de aanvaring van de Afrikaanse en de Europese Platen in de loop van de laatste 240 miljoen jaar. Het filmpje begint met de situatie nu en gaat dan in stappen terug in de tijd. Deze zwart-wit presentatie stopt een aantal keren om in kleur te laten zien waar alle brokjes van de twee platen op het daar aangegeven tijdstip (Ma betekent miljoen jaren) liggen. In het tweede deel van de film worden de kleurenkaartjes niet meer getoond; dan draait de tijd vanaf 240 miljoen jaar (Ma) geleden terug naar het heden.

Een paar belangrijke stappen in de geschiedenis: **240 Ma**, Iran (lichtgeel, rechtsonder) is los gekomen van de Afrikaanse Plaat en beweegt in NO richting. **180 Ma**, de Afrikaanse Plaat raakt los van Amerika (grijs, links boven), beweegt in oostelijke richting en roteert.

100 Ma, de Europese Plaat komt los van Noord-Amerika (New Foundland).

15 Ma, meer dan 200 miljoen jaar lang was het huidige Sicilië (helder geel) de landbrug tussen Afrika en Europa. Pas 5 miljoen jaar geleden komt het eiland (met een draai van 90°) op zijn tegenwoordige plaats terecht. Als je het filmpje vaker afspeelt, zie je meer

van deze choreografische bewegingen (bijv. Corsica en Sardinië); geologisch ballet, zo traag uitgevoerd, dat die zonder het inzetten van een versneller absoluut niet zou opvallen!

Wil je tenslotte nog een stapje verder gaan? De link naar het artikel van Van Hinsbergen is te vinden op <https://www.uu.nl/nieuws/verdwenen-continent-middellandse-zeegebied>. Activeer de knop "View PDF". Op de pdf-pagina's 94 t/m 115 staan de 11 kleurenkaartjes uit het filmpje die hier in alle rust bekeken kunnen worden. De geografische benamingen worden leesbaar als je de plaatjes vergroot.

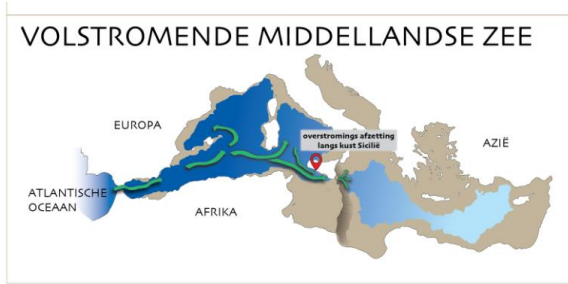
'Messinian Salinity Crisis'

Een ander interessant Middellandse Zee-onderwerp is de 'Messinian Salinity Crisis'. In de bodem van de Middellandse Zee zijn dikke lagen gips en zout aanwezig. Normalerweise worden deze gesteentetypen alleen in zee of oceaan gevormd onder (sub-)tropische omstandigheden wanneer verdampend water niet aangevuld wordt met 'vers' water, dan wel zout water vanuit de oceaan of anders zoet water uit rivieren. Bij het wegvallen van de wateraanvoer zorgt de verdamping ervoor, dat de zoutconcentratie zo sterk oploopt dat op de zeebodem eerst gips- en bij verdere concentratie ook zoutkristallen worden gevormd (zeezout, haliet, kristalliseert bij een watertemperatuur van 35°C). In de Middellandse Zee kon dit gebeuren, omdat door de plaattektoniek de enige toegang tot de oceaan, de Straat van Gibraltar, werd dichtgedrukt. Waarschijnlijk heeft de zee-, of misschien beter de zoutmeerspiegel, destijds uiteindelijk ca. 1600-1700 m lager gestaan dan het peil van de Atlantische Oceaan. Zie figuur hieronder.

Deze geschiedenis beslaat ongeveer 635.000 jaar. Alleen in de middenperiode wordt ongeveer 35.000 jaar lang zout gevormd, en gips in de overblijvende 600.000 jaar. In het filmpje <https://www.youtube.com/watch?v=HooZ84rpoVQ> wordt (in het Engels) goed uitgelegd hoe dat heeft kunnen gebeuren (niet schrikken dat de eerste minuut over een mega-konijn gaat...). Hoewel geproduceerd in 2015, geldt dit verhaal in grote lijnen nog steeds. Nieuw bewijs werd kort geleden gepubliceerd; [Eerste directe bewijs voor mega-overstroming in Middellandse Zeegebied - Nieuws - Universiteit Utrecht \(uu.nl\)](#).

Bestudering van afzettingen langs de zuidkust van Sicilië laat zien dat het in korte tijd vollopen van het hele Middellandse Zeebekken daar in de kliffen is gedocumenteerd. Er zijn afzettingen gevonden van een gigantische overstroming, een soort tsunami die veel meer dan een enkele vloedgolf veroorzaakte.

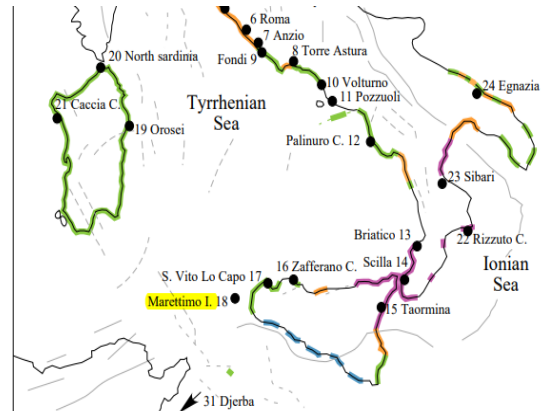

Eerst is het westelijke deel van de zee volgelopen en daarna, over de drempel tussen Tunesië en Sicilië heen, het oostelijke deel. Dit zou in een tijdsbestek van enkele honderden dagen gebeurd kunnen zijn (van Dijk, p.1220); onvoorstelbaar! Als hier toen al mensen geleefd zouden hebben, zou dit de oerversie van het Zondvloedverhaal geweest kunnen zijn... Echter, *Homo sapiens* is alleen de laatste 40.000 jaar van de aardgeschiedenis getuige geweest van de zeer geleidelijke zeespiegelstijging, die het gevolg was van het afsmelten van landijs en sneeuw die op het hoogtepunt van de laatste ijstijd de oorzaak was van een zeespiegeldaling van 100-130 meter.

Gevolgen van dit verhaal voor het huidige Sicilië

Tijdens onze reis werden twee vragen gesteld over de geologie van Sicilië. De eerste was, of de hoge bergen aan de noordkant van het eiland een voortzetting zijn van de Apennijnen, zoals in sommige reisgidsen staat. Dit is niet echt het geval. De hoge bergen van Madonie en Nebrodi staan wel in geologische verbinding met die van het schiereiland Calabrië, maar niet met de echte Apennijnen. De bergen van Calabrië zijn door de zelfde krachten uit de botsing van de Afrikaanse plaat met de Europese ontstaan. Los van deze opstuwing werden er vulkanen gevormd, waaronder die van de Etna. Dat is een lokale opstuwing van magma uit de diepe ondergrond via

stoomkanalen (zie hierboven), en dat staat dus los van het voorgaande.

Locations of the Italian sea-level sites (numbers correspond to Table 1) and the summary of the elevations of the MIS 5.5 shorelines

De tweede vraag luidde, waarom de botsing van de twee platen bergen oplevert aan de noordkant van het eiland Sicilië en niet aan de zuidkant. Hoewel hiervoor geen echte bewijzen zijn, is de veronderstelling dat de botsing pas na een aantal kilometers leidt tot het duiken van de Afrikaanse plaat onder de Europese. Dan duurt het nog even, voordat dit leidt tot opstuwing. 'Even' is in het geval van Sicilië bijna 100 km. Ondertussen wordt de zuidkant van Sicilië letterlijk naar de diepte meegesleurd door de Afrikaanse plaat. In bovenstaande figuur is te zien, dat de kustlijn van zuid-Sicilië in de afgelopen 125.000 jaar tot 120 meter is gedaald en die van NO-Sicilië 51-160 meter is gestegen. Geologen verwachten dat Sicilië op den duur helemaal de diepte wordt ingetrokken. Maar dan ligt Afrika al veel dichterbij Italië of er tegenaan. En dat duurt nog miljoenen jaren.

De noordpunt van natuurgebied Vendicari. Op de voorgrond een jong strand, en daarachter een zandsteenformatie die uit de diepe zee is omhooggestuwd door de Afrikaanse plaat. (foto: Ad Littel)

Overzicht van de gemaakte excursies

(door Ad. Littel)

Dit is een kort overzicht van de plekken die we bezochten. In de dagverslagen leest u de details van de belevenissen op deze dagen.

De ZO-kant van Sicilië rond Noto

Vrijdag, 5 april

Bezoek aan het aan de kust net ten zuiden van Lido di Noto gelegen *Riserva Naturale Oasi Faunistica di Vendicari*. Dit gebied bestaat uit een laag kalkplateau met verweringsverschijnselen en dichterbij de zee enkele zoute en brakke lagunen die van groot belang zijn voor watervogels. Op de droge kalksteen groeien veel soorten echte Mediterrane soorten planten. 's Morgens wandelen we aan de noordkant en 's middags aan de zuidkant van dit gebied.

Zaterdag, 6 april

Wandeling in de kloof van de rivier Cassibile (*Riserva Naturale Cavagrande del Cassibile*). Deze kloof ligt iets ten noorden van de stad Avola (waar ons filiaal van Lidl staat). De rivier heeft in het kalkmassief een diepe en ook lange kloof gesleten en voert ook in de zomer water af. De steile hellingen hebben een natuurlijke en rijke begroeiing.

Zondag, 7 april

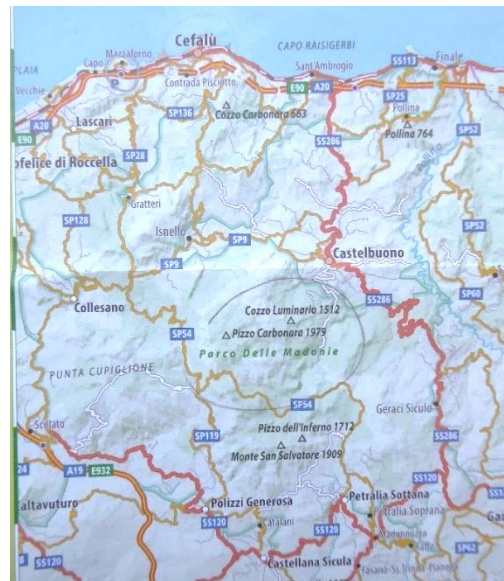
Een vrij lange autorit langs Avola, Florida en Solarino, alwaar enkele snelle florastopjes langs de weg. Dan door naar Pantalica; helaas niet gevonden. Lunch op verlaten akker. 's Middags bezoek aan de Griekse ruïnestad *Akreide* nabij het plaatsje Palazzolo Akreide.

Maandag, 8 april

Autorit ten noorden van Noto langs Noto Antigua naar Noto zelf. Enkele stopjes langs de weg om planten, vogels en vlinders te zoeken. In Noto-hoog een late lunch bij een neef van reisleader Petra. Daarna nog een kort bezoek aan het historische maar toch geheel herbouwde centrum van Noto.

Dinsdag, 9 april

Een verplaatsingsdag naar de tweede standplaats aan de noordkust bij Cefalù. We rijden via Catania en Linguaglossa langs de noordhelling van de Etna naar Randazzo, een stadje dat in 1981 bijna werd bedolven door lava uit de Etna. Lunch en natuurwandeling op de noordhelling tussen de lavavelden. Dan naar de kust en via de snelweg A20 naar Cefalù.

De noordkust van Sicilië nabij Cefalù.

Woensdag, 10 april

Excursie met gids Laura naar de zuidhelling van de Pizzo Carbonara in het *Parco delle Madonie*. Op grote hoogte bekijken van een bergweide en wandeling naar de enige natuurlijke standplaats van de endemische spar *Abies nebrodensis*. Terugrit via de dorpen Polizzi Generosa en Scilito naar de A20 aan de kust.

Donderdag, 11 april

Bezoek aan twee locaties in het *Parco delle Madonie*. Eerst een laaggelegen loofbos vlakbij de zee, en daarna via Castelbuono ver omhoog de berg Pizzo Carbonara op om oud loofbos te bezoeken en een bijzondere standplaats van oude hulstbomen. Langs dezelfde route terug naar het hotel.

Vrijdag, 12 april

Rit naar de kerk *Santuario di Gibilmanna* boven Castelbuono. Wandeling door mooi loofbos. Dan langs een landelijke weg naar dorp Isnello, om een vogelcentrum te bezoeken waar valse gieren worden voorbereid op hun loslating in het park Madonie. Via Collesano terug naar de kust en ons hotel.

Zaterdag, 13 april

Eerst te voet bezoek aan strand net ten westen van ons hotel. Rond 11:00 uur met de auto's naar Cefalù voor een bezoek aan deze toeristische en bezienswaardige stad. Mogelijkheid om de naast het stadje gelegen rots te bezoeken, waarop vestingmuren, een klassieke tempel en ruïnes van een burcht liggen. Een

flinke klimpartij. 's Avonds het afscheidsdiner met huldeblijk.

Zondag, 14 april

Terugreis. Deze begint met een nachtelijke autorit (start 04:30 uur) naar Catania, alwaar de groep zich splitst in degenen die terugvliegen en zij die per trein via Messina naar Nederland zullen gaan.

Dagverslagen van de reisdeelnemers

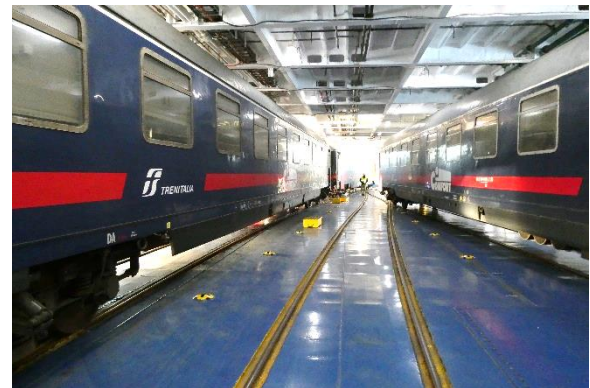
Dinsdag, woensdag en donderdag 2, 3 en 4 april; de treinreis

(door Feiko Prins)

Naar Sicilië per trein, kan dat? Een snelle blik op de treinplanner van de Duitse spoorwegen leerde mij al snel dat Sicilië heel goed bereikbaar is per spoor, zelfs met heel weinig overstappen. Met Europa-Express, ons reisbureautje voor bijzondere treinreizen, zijn de reserveringen snel geregeld.

Dinsdagavond reis ik vroeg in de avond naar Amsterdam. Voor de zekerheid toch maar een paar treinen eerder dan strikt genomen nodig is. Ik zie op de app dat Rudolf en Tineke met tegenslag te maken hebben: een trein met pech tussen Meppel en Zwolle. Maar om 8 uur is de hele treinploeg behalve Jan op het goede perron aanwezig. We installeren ons in de aangewezen coupés. In Utrecht staat Jan klaar, en zo zijn we compleet. Na Arnhem is het bedtijd. Dat blijkt niet mee te vallen, de banken zijn nogal hard, maar vooral het gerommel en het lawaai maken dat we niet zo slapen als we zouden willen. We komen op tijd aan in Zürich, even zoeken naar een café voor een kop koffie. Vervolgens de Eurocity naar Milaan Centrale door de Alpen, nog een keer door de oude Gotthardspoortunnel i.p.v. de nieuwe basistunnel. Milaan C is heel druk, en er is geen terras om te zitten. De slaaptrein naar Catania ziet er heel wat beter uit dan de vorige, maar in de ene coupe neemt de spiegel wel erg veel ruimte in en moet Rudolf naar boven klauteren en heeft hij maar net voldoende ruimte. Maar de trein glijdt geruisloos door Italië en we slapen prima. We worden wakker in Villa San Giovanni, de trein gaat in twee delen op de boot naar Messina, ons deel naar richting Catania-Syracuse, het andere deel naar Palermo. We rijden langs de Etna met z'n karakteristieke rookpluim en komen met enige vertraging aan in Catania. Daar nemen we de

stadsbus naar het vliegveld, waar inmiddels de vliegers zijn geland.

De trein op de boot naar Messina (foto: Jan Fransen)

Vervolgens is er gedoe met de busjes. Er blijkt maar één busje te zijn, dat bovendien nogal gammel is, een spiegel wordt met plakband bij elkaar gehouden, de zijdeur kan niet op slot. Het andere busje heeft recent een ongeluk gehad, en meer busjes heeft dit verhuurdertje niet. In plaats daarvan krijgen we twee auto's. maar dan moet er wel een chauffeur bij! Gelukkig blijkt Aleid bereid, de taak als buschauffeur op zich te nemen.

Het hotel Corte del Sole in de buurt van het stadje Noto blijkt prachtig gelegen te zijn, met riant uitzicht over het nabije landschap. We installeren ons, waarna ieder voor zich of in klein gezelschap de omgeving gaat verkennen.

Donderdag, 4 april: de vliegreis naar Sicilië

(door Lida den Ouden)

Vertrek vanuit een druilerig Nederland. Op Schiphol worden we om 5:30 uur opgewacht door Petra Verbrugge. 'We' zijn Adrie, Aleid, Emanuel, Merlyn, Paul, Maaïke, Saskia, Ad en ik. De andere 7 deelnemers zijn dinsdag al met de trein naar Sicilië vertrokken (zie verslag van Feiko hiervan in voorgaande paragraaf). Inchecken verloopt vlot en we vertrekken op tijd met Transavia "Airbus 321 neo" om 7:00 uur. Dit toestel is de eerste Airbus van Transavia en pas

een week in gebruik. Onderweg hebben we uitzicht op wit besneeuwde, zonovergoten Alpen, mooi. Bij Sicilië de eerste blik op de Etna, niet in de wolken en een mooi rookpluimpje uitblazend. Aankomst op Catania airport om ongeveer 10.00 uur. Het is hier zonnig en lekker warm, 20 graden.

Dan begint het wachten, eerst even op de treinreizigers die met een bus van het station komen, maar

daarna het wachten op de huurbusjes. We zouden twee 9-persoons busjes krijgen, maar eentje is in de prak gereden en er is geen vervanging voor. Uiteindelijk krijgen we één 9-persoonsbusje, een wat kleiner busje en een personenauto mee. Later zal blijken dat ons 9-persoonsbusje ook mankementen heeft. Het betekent ook, dat er drie chauffeurs nodig zijn. Aleid is bereid de grote bus te rijden, hij is er bekend mee, Feiko rijdt de kleine bus en Petra de personenauto. Uiteindelijk vertrekken we om 13.00 uur. De reis naar ons hotel in Lido de Noto verloopt voorspoedig. We krijgen onze kamers toegewezen in hotel 'La Corte del Sole', een hotel met uitzicht op de kust en rustig gelegen. Om 16.00 uur gaat Feiko met een aantal mensen wandelen richting zee, de omgeving verkennen.

Om 19.00 uur is het diner en daarna vertrekt iedereen naar zijn kamer. Ik zie alleen maar tevreden gezichten.

Hotel La Corte del Sole bij Lido di Noto; één van de vleugels.

Vrijdag 5 april: Vogeldag in Vendicari (door Frans van der Feen)

Er wacht ons een meer dan luxe ontbijt met vooral veel zoetheid. We eten buiten bij een moerbeï en een Bougainvillea (die stekels blijkt te hebben). Als vogels kunnen we meteen al een putter, raaf en ringmus noteren.

Om kwart over negen zijn we verdeeld over de 3 auto's en rijden naar *Riserva Naturale Orientata Oasi faunistica di Vendicari*. Het is schitterend weer (cijfer 10), circa 21°C in de loop van de dag. We moeten dan ook veel water drinken.

Het is een gebied met strand, brak- en zoutwatermoerassen, meren, zoutpannen, rotskust, maquis en garique.

Reuzenvinkel, *Thapsia garganica* (foto: Loes van der Feen)

We rijden over een hobbelige zandweg met veel reuzenvinkel. De parkeerwacht vraagt € 5,- per auto.

Er roept een Turkse tortel. We wandelen naar de ingang van het gebied; daar moeten we ook nog weer betalen. Onderweg zien we een Orpheusgrasmus zingen. Langs de weg vogelmelk en hazenpootje. Altijd leuk is het blauwe bloemetje van guichelheil. Achter een hek is een citroenboomgaard. Heel lang staan de plantenmensen om een klein paars bloemetje, voor dat ze zeker zijn dat het *Fedia graciliflora* is. Veel graslelies langs het pad. Smaragdgroene hagedissen schieten voor onze voeten weg. In een hedestruik staat stekelbladige asperge.

Leuk zijn de witte bloemetjes van de *Prasium majus* (witte hangnetel). Later zien we ook lichtblauwe. Er fladderen koolwitjes en een citroenvlinder. Een heel veldje heelblaadjes, of iets wat er op lijkt.

We schrijven een Italiaanse distel op, veldhondstong, 'kippenaasstruikje' en Italiaanse wegedoorn. Over de grond vliegen donkerbruine bijen.

Kleine zwartkop (foto: Adrie van Dam)

Vlees of vis

Petra wordt gebeld. We moeten alvast opgeven, wat we bij het volgende hotel willen eten, vlees, vis of vegetarisch. Gedurende het gesprek blijkt, dat we alleen vlees of vegetarisch kunnen kiezen.

Nog meer leuke plantjes, *Trifolium resupinatum*, juffertje in 't groen en *Orlaya grandiflora* (straalscherm).

In de buurt van het strand zien we kleine zwartkoppen, twee kuifleeuweriken en een paartje kneu. Telkens horen we de Cetti's zanger. Aleid heeft een koninginpage gezien.

Bij het strand vertelt Aleid over dit beweeglijke eiland. Het wordt als het ware opgetild doordat de Afrikaanse plaat er onder schuift. Ingesloten zeeën konden droogvallen. Ooit was de zeespiegel bij Sicilië zo laag dat je geen treinpont nodig had. We staan hier eigenlijk op een oude zeebodem, tegenover een zandsteenhelling.

De Etna blaast hier regelmatig als ventiel van de aarde stoom en lava af vanuit de grote magmakamers. Die beweeglijkheid zorgt ook nogal eens voor aardbevingen.

Teruglopend horen we de aangename zang van een merel. Op de parkeerplaats gaan we lunchen. Een torenvalk jaagt een bonte kraai weg. Hier zit het vol Spaanse mussen. Daarna verplaatsen we ons met de auto's naar de andere kant van het gebied. Deze parkeerplaats is omzoomd met geel bloeiend mosterdzaad. Hier horen we een groenling.

Flamingo's in Vendicari-Zuid (foto: Adrie van Dam)

Vanuit de vogelkijkhut zien we op een meer lepelaars, dunbekmeeuwen, bergeenden, veel flamingo's, steltkluten, een zwarte ruiter, aalscholver, blauwe reiger en reuzenster. Hiervoor hebben Aleid en Loes & Frans hun telescoop meegebracht. We horen het geheimzinnig geluid van een zomertortel.

Langs het pad naar zee wordt een exemplaar van *Limbarda crithmoides* aangetroffen, een asterachtige die een succulente verwant is van goudknoopje. Het strand ligt vol 'kamelendrollen'. Ze worden gevormd

door afgestorven bladen en wortels van een bepaalde soort zee gras. Door het rollen over de zeebodem ontstaan die bruine harige ballen.

In een tweede meer weer flamingo's met schilderachtige rose/zwarte vleugels. Ook een grote zilverreiger. Een kleine zilverreiger heeft eigenaardige roze poten.

Tonijn

We lopen een rondje over het terrein van de oude tonijnfabriek, een ideale plek voor de volgende 'Wie is de mol?' In het museum daar staan opgezette vogels en liggen gereedschappen van de tonijnvangst.

Eenmaal terug halen Feiko, Loes en Frans nog wat flessen water. Drinken uit de kraan wordt afgeraden. Op de terugweg komen we vlak bij ons hotel langs een schaapskudde met een stel koereigers die op de schapen 'meerijden'.

Er wacht ons opnieuw een copieus diner van gerechten met schilderachtige Italiaanse namen. In een aparte ruimte die we mogen gebruiken worden de plantwaarnemingen van de dag besproken. Er liggen een aantal plantjes op tafel, die onderweg zijn geplukt, omdat ze niet ter plaatse gedetermineerd konden worden.

De vogelaars hebben daar geen geduld voor en gaan lekker naar bed. Loes heeft 36 vogelsoorten genoteerd.

Zaterdag 6 april: bezoek aan de kloof van de Cassibile

(door Paul van Drimmelen; alle foto's: Paul van Drimmelen)

Vandaag is ons door Petra en Feiko de langste en zwaarste wandeling toegezegd: we bezoeken een kloof tussen Siracusa en onze verblijfplaats Noto. In de kloof stroomt de Cassibile en het hele gebied heet 'Riserva Naturale Cavagrande del Cassibile'. Ruim na 9:00 uur hebben we allemaal een plekje gevonden in één van de drie auto's die ons naar het startpunt gaan brengen. De eerste stop is na 20 minuten bij de Lidl. Daar moet een lunch voor 17 mensen bij elkaar worden gezocht: goedkoop en gevarieerd.

Kort daarna weet chauffeur Feiko feilloos de verkeerde toegangsweg naar de kloof te vinden. Deze weg is van de buitencategorie met kuilen, hobbels en gravel. Halverwege heeft Petra er genoeg van en geeft het stuur over aan Merlyn. Gerekend was op een half uurtje rijden, maar het liep dusdanig uit, dat we bij aankomst meteen aan de lunch konden beginnen. Dit dagelijkse ritueel van de lunch staat nu nog op mijn netvlies: het uitspreiden van een groot kleed op de grond tussen de auto's, Tineke die zich ontpopt als meester-broodsnijder en een mensenkluwen die zich aan de rand

van het kled tegoed begint te doen aan de winkelinhoud van de Lidl.

We kunnen niet wachten om te gaan wandelen maar even later staan we voor een gesloten hek. Het zal toch niet waar zijn...? Ja, we zijn niet naar boven gegaan om ons te laten afschrikken door een hek. We kruijen langs de barricade en storten ons

omlaag d.w.z. de meesten van ons en die beginnen aan een afdaling die ons 300 meter omlaag voert. Een enkeling met hoogtevrees aarzelt, maar beweegt zich dan op handen en voeten in neerwaartse richting. Gelukkig is de afdaling pittig, maar naar blijkt voor bijna iedereen goed te doen. We genieten al snel van het uitzicht.

Langs het pad staan veel verschillende planten, waarvoor de meest deskundigen meteen een naam hebben. Soms zijn de families bekend, maar de vele variaties leveren ook nieuwe namen op. Achteraf blijkt de soortenrijkdom tijdens de eerste paar honderd meter afdaling het grootst te zijn. Als de twee vogelaars, Frans en Louise, al beneden zijn, zien we de fanatiekste botanici nog uitgebreid discussiëren over een toch wel erg merkwaardig plantje. Ruud gaat vaak zijn eigen weg en noteert rustig alle plantennamen in zijn onafscheidelijke

notitieblokje. Emanuel doet hetzelfde met een mooi puntig potloodje. Terwijl velen de prachtige bloemen op de foto zetten, besnuffelt Maaïke losse stenen op zoek naar mosjes en korstmossen en blijft wat achter. Na enige tijd vinden de knieën van Lida het voor vandaag genoeg en de eigenaar ervan besluit de hoogvlakte bij de auto's op te zoeken. Daar vindt ze tal van leuke planten, die de afdalers dan weer hebben gemist. Wasbloem, Siciliaanse leeuwenbek en pijpbloem worden genoteerd en staan hieronder afgebeeld.

Even later wordt duidelijk waarom er boven een hek staat om bezoekers tegen te houden. Er zijn werkzaamheden aan het pad en daar staat apparatuur voor opgesteld. Niemand die zich er trouwens iets van aantrekt, want het pad wordt flink gebruikt door gezinnen, wandelaars en zelfs een

jogger. Wat opvalt, is dat veel plantensoorten op de weg naar het water beneden niet worden gezien, terwijl veel soorten waaronder een aantal orchideeën op de terugweg omhoog wel worden gezien.

Na een afdaling van gemiddeld een uur, sommigen komen helemaal niet beneden, wordt een soort amfitheater bereikt aan het water. Het is een prachtige, rustgevende plek waar velen uitgebreid gaan zitten uitrusten.

Na de pauze lijkt de weg omhoog korter te zijn, maar dat komt vooral omdat nu veel planten

worden ontdekt en daardoor de aandacht wordt afgeleid van het klimwerk. Onder de orchideeën vind ik hier de endemische *Ophrys lunulata*, *Ophrys tenthredinifera*, *Serapias bergonii*, *Ophrys fusca* en een variant van *Ophrys spruneri* (hieronder alle vijf afgebeeld).

Rond 16 uur is iedereen weer terug bij de parkeerplaats. Er is ruim de tijd om nog even de dorst te lessen bij de aanwezige taverna. Vooral het bier is ineens populair. Naast de weg van de ochtend ligt een mooie weg die ons naar Noto zal voeren. Dat gaat lekker vlot, tot de auto van Feiko langs de kant van de weg blijkt te staan met een lekke band. Daar had nu net niemand behoefte aan. Na veel overleg en gebel komt er een takelwagen die de auto afvoert. De volgende dag zal de band geplakt zijn, zegt men, en omdat het dan zondag is, gelooft niemand dat. In Sicilië is niemand te vinden die op zondag de handen uit de mouwen steekt. Inmiddels is de bus naar het hotel gereden. Veel later arriveren ook de chauffeurs, die nog net de

hond niet in de pot vinden en nog even kunnen bijkomen tijdens het diner.

Het was een toch een geslaagde dag ondanks de valse start en een tragisch einde.

Zondag, 7 april 2024: bezoek aan Palazzola Acreide

(door Adrie van Dam; alle foto's: Adrie van Dam)

Na een turbulente dag met een lekke band hopen we vandaag op minder verrassingen. Gisteravond moesten de inzittenden van de auto met de lekke band drie lange uren wachten voordat de auto met een takelwagen werd opgehaald. Nu is het afwachten wanneer we deze gerepareerd terug zien. Gelukkig

heeft reisleidster Petra familie in Sicilië die zo vriendelijk is om een auto uit te lenen, zodat ons programma door kan gaan. Een neef van Petra heeft een prachtige Mercedes die voor ons klaar staat en Feiko wil wel even als een model op de motorkap gaan liggen en kan weer lachen. We kunnen gaan!

Ons doel is naar Acreide te gaan, een oude Griekse ruïnestad net buiten Palazzola Acreide. Onderweg hebben we nog even een blik op de Etna voordat we ergens langs de kant van de weg belanden. Nee, niet met autopech. Paul heeft via een kennis goede tips gekregen over vindplaatsen van orchideeën. Wat eerst een paar orchideeën langs de kant van de weg leken te zijn, blijkt toch een veldje te zijn met mooie *Orchis*-exemplaren die tussen de affodils groeien. We moeten even opletten waar we lopen! De verschillende soorten *Ophrys* lijken niet alleen op insecten, met een beetje fantasie herkennen we er kleine monster-tjes in met harige armpjes. In aanbidding liggen de mensen op hun knieën om ze zo mooi mogelijk op de foto te krijgen.

Op zoek naar een volgend veldje met natuurwonder-tjes belanden we iets uit de route op een plek die niet echt gepland was. We besluiten hier de lunch te gebruiken, wat een mooie oplossing is. Onder de bomen in de schaduw komt een picknickkleed met een Afrikaans dessin van Petra tevoorschijn en wordt de lunch uitgestald. Na de lunch scharrelt iedereen wat rond op het veldje. Hier vliegen het oranjepijpje, het oostelijk resedawitje en het icarusblauwtje rond.

Nu gaan we op weg naar ons reisdoel voor deze dag. Nog even een stukje door Ferla rijden. In het centrum is de weg afgesloten. Wat nu? Terwijl we op een steile weg in de hellingproef staan, klinkt er plots een keiharde knal. Het leek even op een klapband, maar God zij dank op deze zondag is het vuurwerk. Als we op de smalle steile weg gekeerd zijn – een stressvolle situatie - wordt de afgesloten weg opeens vrijgemaakt.

We keren weer om en rijden door het centrum terwijl de kerk uit gaat. Sicilianen zijn op z'n mooist uitgedost en wandelen midden op straat, en Petra manoeuvreert er tussen door.

Uiteindelijk komen we bij het archeologische park van Akrai met een theater uit de 16^e eeuw. Vandaag is de toegang gratis. De een dompelt zich in de cultuur, terwijl de ander liever bij natuur blijft. Het park is niet groot en een deel is afgezet vanwege opgravingswerkzaamheden, dus de cultuurliefhebbers zijn snel uitgekeken. Boven het theater is een weidje met bosschages waarin een vogel luid de aandacht trekt. Het duurt even om 'm in het vizier te krijgen. Met het vogelboek van Loes komen we erop uit dat het een baardgrasmus is. Loes heeft nog een cirgors gezien en gehoord. Op de oude stenen warmen groene hagedissen zich op.

In een onopvallend hoekje op een steile helling meen ik een bremraap te zien. Maaïke herkent deze als een *Barlia*, die nu *Himantoglossum robertianum* heet, de hyacinthorchis. Een echte Middellandse Zeeplant die ook zelfs in het Nederlandse Noordwijk is te vinden. Even later vliegt een oranje luzerne-vlinder voorbij en een hooibeestje zit op de vogel-melk. Een roodzwart gestreepte kever, een behaarde bijenwolf (*Trichodes leucopsideus*) foerageert op *Euphorbia*. We blijven korter dan gepland in Akrai omdat de auto met de lekke band gerepareerd is en bij het verhuurbedrijf opgehaald kan worden. De geleende Mercedes vertoont opeens kuren want de ruitenwissers gaan niet meer uit. Wat is dat toch met die auto's op Sicilië?

Het is nog een lange rit naar huis met veel bochten en als we daar aankomen, is er een verrassing bij het parkeerterrein van het hotel. Ongeveer 15 koereigers foerageren onder de olijfbomen. Sommige vogels hebben een zalmroze prachtkleed.

8 april: de omgeving van Noto

(door Tineke Schwab; foto's: Tineke Schwab)

Vandaag met 4 auto's op pad. Aleid met de bus, Feiko in de vervanging van de kapotte auto, Petra in haar kleine huurauto en Merlyn in de Mercedes geleend van Petra's neef als vervanging van de kapotte auto. Vandaag gaat de Mercedes weer terug.

We vertrekken om 09.10 uur, rijden langs een citroenboomgaard, bloeiende Judasboom en de begraafplaats van Noto met vele grafmonumenten. We rijden langs de Lidl van Avola, maar we doen vandaag geen boodschappen voor de picknick, want we krijgen een lunch bij Petra's neef. De route gaat via de 306 met een mooie slingerende weg de heuvels in richting Terra Aqua. We stoppen bij een wat ruige begroeiing. Door een hek open te zetten kunnen we van de weg af parkeren. Feiko rijdt door om ergens te kunnen tanken.

Het is een droge helling, we vinden er 3 soorten orchideeën: een *Serapias*, de vlinderorchis en *Ophrys tenthredinifera*.

Verder roze en witte *Cistus*, klein geel zonneroosje en overal staat de *Asphodelus* te bloeien. Er zijn weinig insecten. We hebben hier een uur rondgestruind en zijn daarna doorgereden richting Palazzo op zoek naar een mogelijk leuk weggetje. Helaas, je kunt daar niet van de asfaltweg af de helling op. Een groot deel van de berm is begroeid met hoge pollen *Ampelodesmos mauritanicus*, een grassoort uit de familie van de Poaceae. Het is hier een exoot, afkomstig uit Mauritanië. We zien twee koningspages. Mooi is een groepje donkerbruine *Orobanche* met kleine gele bloemetjes.

De samenvatting van deze dag is, dat het een kleine tour door Sicilië was en dat de auto's ons niet in de steek hebben gelaten. De hoogtepunten waren mooie orchideeën, vlinders en een paar nieuwe vogelsoorten voor de lijst.

Van hier vertrekken we weer richting Noto naar de villawijk, gelegen op een heuvel boven Noto, waar vroeger de notabelen van de stad woonden. Om 13.45 komen we daar aan bij de neef van Petra, Guus van Eck en zijn vrouw Barbara, die op een prachtige plek wonen met een weids uitzicht tot aan de zee. We worden hartelijk ontvangen met een drankje en een hapje. In de grote tuin staan *Agave*, parasoldennen, *Ceiba insignis*, een boom die familie is van de kapokboom. Er zijn ook twee donkerbruine ezels die graag een groen blaadje lusten. En een groot zwembad maakt het plaatje compleet.

Buiten is een lange tafel gedekt voor de Siciliaanse lunch met allerlei gerechten. Het ziet er heel gezellig uit en we genieten er duidelijk van. Binnen kunnen we nog enkele werken van Guus zien, die ook in Nederland in een galerie in Amsterdam te koop zijn. De keuken waar al het lekkers vandaan kwam en waar de afwas gauw gedaan wordt, staat een groot Aga-fornuis dat zowel op gas als electra werkt.

Om 16.45 rijden we weer naar Noto en daar krijgen we een uur de tijd om het oude stadsdeel te bekijken. Na een grote aardbeving in 1693, waarbij het stadje volledig verwoest werd, is het op een lager gelegen plek als barokstad weer opgebouwd met tufsteen. De grote kathedraal en het Palazzo Ducezio liggen aan een groot plein. Verschillende balkonnetjes van de huizen worden gesteund door leeuwenkoppen of menselijke figuren. Een uur is te kort voor zo'n mooi stadje.

Dinsdag 9 april: Rondje om de Etna

(door Loes van der Feen)

Geen zon op onze ontbijttafels dit keer. Later bleek de ochtendnevel op te trekken en werd het weer helemaal vakantieweer, 24°C. De poes liet zich door Tineke lekker voeren met overgebleven yoghurt. Vandaag begint de tweede helft van onze vakantie. Daarvoor rijden we naar Cefalù, gelegen aan de noordkust van Sicilië. Feiko heeft een leuke route bedacht. Na het traditionele bezoek aan de Lidl gaan we de snelweg op richting Syracuse en Catania. Dan draaien we langs de noordkant van de Etna, die we steeds zien liggen roken uit zijn kegel. We rijden via Linguaglossa naar Randozza, maar er moet eerst nog een sanitaire stop worden ingelast. We komen langs twee bewoonde ooievaarsnesten en zien twee kauwen op twee paaltjes. We stoppen waar we aan de overkant een mooi plaslaantje met venkel zien.

Met korstmos begroeid lavaveld (foto: Loes van der Feen)

Een kwartiertje later is er een weggetje richting Etna. Daarlangs vinden we een ideale picknickplek tussen de verse lavavelden. We laten ons het brood met beleg lekker smaken. De inkopers hebben weer voor een rijk gevuld tafelkleed gezorgd met lekker beleg, brood, fruit en sap. Dat doen ze goed!

We zwermen uit in de omgeving. Feiko past op de auto's. Later lost Petra hem af.

We horen direct al een tjiiftjaf. Er worden een aantal orchideeën gevonden. Paul klapt meteen zijn mini-statiefje uit voor een *Orchis morio*, een harlekintje. Verderop een *Serapias*.

We zitten hier midden in de lavavelden die pas recent bij een uitbarsting van de Etna in 1981 zijn ontstaan. Bij een huisje, Casa Lupara, op 877 m, zie je dat daar de lavastroom tot stilstand is gekomen, terwijl de lavastroom iets verderop helemaal tot aan Randozza is gekomen. Uit dankbaarheid heeft men er een grotje ingericht als kapelletje met een Mariabeeldje en nog een andere Heilige.

Mariagrotje bij Casa Luparu (foto: Frans van der Feen)

Als we verder lopen tussen de venkel zien we veel kuifhyacinten en affodil. Er vliegen gele oranjepijpjes en een boemblauwtje. Op een ander veld is de lava volop begroeid met korstmos (*Stereocaulon vesunianum*, grof korrelloof). Adrie probeert een klein oranje vlindertje voor de lens te krijgen.

In Randozza gooit Aleid de tank nog vol. We kunnen weer vooruit. Er volgt nog een lange rit.

Duizend bochten

Nou 1000, maar wel veel. De bochten volgen elkaar zo snel op dat de auto wel een kermisattractie lijkt. We maken een fotostop voor een mooi uitzicht op Randozza beneden en de Etna erboven. We 'spotten' er ook nog een roodborsttapuit. Ik ontdek vanuit de auto vlak voor we wegrijden een rode bloem, de rode hanenkop (*Hedysarum coronarium*). De volgende dagen zien we er velden vol van. Het kan gebruikt worden als veevoer en groenbemester zoals luzerne in andere landen.

We gaan verder omhoog over de SS116. Links het Nebrodiegebergte (dit zou het verlengde zijn van de Apenijnen, maar volgens Aleid is dat niet waar), rechts het diep-groene dal met hier en daar dorpjes en huisjes tegen de heuvels gestrooid.

Bij nog een korte stop om de benen te strekken horen we een roodborst. Na een lange afdaling en enkele ingewikkelde manoeuvres rijden we de snelweg op richting Palermo. Hier is een fantastisch staaltje wegebouwkunst uitgevoerd. Tientallen tunnels en viaducten zijn naadloos aan elkaar geregen, en allemaal voorzien van een eigen naam!

Eindelijk zijn we bij Cefalù. Iets er voorbij ligt hotel Baia del Capitano in Mazzaferno. We krijgen er pasta met ragout, kipkluijjes met groenten en Cannaloni Siciliana toe.

Wij zijn niet zulke grote vleesliefhebbers en hadden ons als vegetariër opgegeven. Zij krijgen linzensoep en gevulde courgette. Het is hier allemaal wat minder culinair dan in ons vorige hotel.

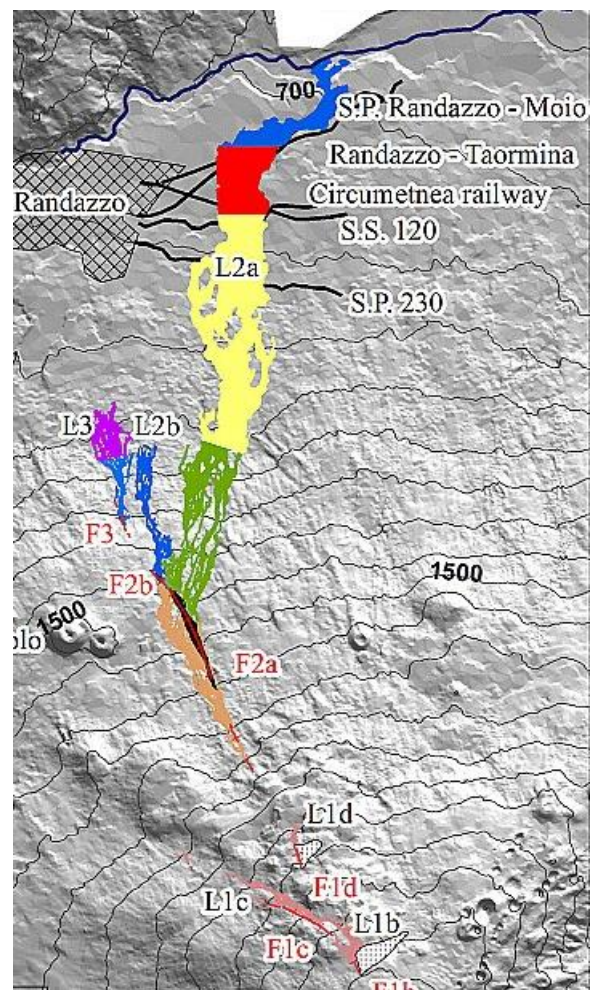
Zicht op Randozza met Etna (foto: Loes van der Feen)

Intermezzo: Randazzo en de uitbarsting van de Etna in 1981

(door Aleid Bosch)

Onze reisroute liep vanaf Linguaglossa in westelijke richting over de S.S.120 (parallel aan het spoorlijntje). We zijn door het lavaveld naar het zuiden gereden en, na de lunch en planten zoeken, via de S.P. 230 naar Randazzo. Lava bereikte dit punt op 17 maart 1981 tussen 20 en 24 uur (gebied L2a). Detail uit Google Earth Pro (opname 27-4-2023)

We hebben geluncht bij het brede weggedeelte bovenaan de foto, ca. 850 m boven zeeniveau.

https://www.italyvolcanoes.com/ETNA_1981.html ;

Dit was een van de meest dramatische en vernietigende uitbarstingen van de Etna in de 20^e eeuw. Randazzo ontsnapte op het nippertje aan verwoesting. Heel veel vloeibare lava stroomde met grote snelheid naar beneden (het leek op een typische Hawaii-eruptie); 12 uur na de eruptie was de lavastroom al 6 km lang. Het stroomde zo snel dat er geen mogelijkheden waren om de lavastroom af te buigen. Op 23 maart was het voorbij.

<https://ingvulcani.com/2021/03/18/etna-1981-40-anni-fa-il-dramma-di-randazzo/> Het verhaal in deze link is 40 jaar na de uitbarsting geschreven en beschrijft wat er gebeurde. Met foto's uit 1981, verslag in Italiaans (via google translate wordt een redelijk goede vertaling gemaakt).

In de legenda is te lezen met welke snelheid de lava naar Randazzo stroomde. Vooral op 17 maart ging het razendsnel.

10 april: Naar de levende fossiele spar *Abies nebrodensis*

(door Jan Franssen; alle foto's: Jan Franssen)

Van de kust omhoog

Na het droge, lekker warme weer in het zuidoosten en rond de Etna moeten we even wennen aan de kou, wind en bewolking. Het heeft afgelopen nacht zelfs wat geregend. Trui en regenjas dus mee. Bij ons hotel is Laura aanwezig, die ons vandaag als gids een deel van het Parco delle Madonie zal tonen. Ze geeft hierop bij vertrek een korte inleiding.

We doen snel wat boodschappen in de super van Conad voor de picknicklunch en volgen dan even de oude hoofdweg langs de kust. Opzij zien we de snelweg over het ene vallei-overspannende viaduct na het andere steeds weer een berg induiken.

We slaan een bochtige weg met haarspelden in. Terwijl we omhoog rijden verandert de vegetatie voortdurend. De eerste *Acanthus* wordt gespot. Al gauw rijden we in de laag hangende wolken en het regent wat. We zien steeds meer en steeds grotere bomen. Een flinke soort gele Brem staat over kilometers overal langs de weg. Dit gaat over in een steeds rijker bos met grote bomen, ook eiken. Blijkbaar regent het voor die bomen genoeg. Op 850 m hoogte is het weer droog. Dan opent het bos zich.

Er verschijnen boomloze en zelfs kale berghellingen. Langs de weg staan palen om in de winter de sneeuwhoogte te kunnen zien. Voorbij Collesano rijden we door het Vallone Madonna degli Angeli en bereiken we op 1200 m hoogte een geschikte plek om te parkeren. Het is er koud en winderig. De gierende

wind in het cederbos aan de lage kant van het weggetje versterkt dat gevoel.

De stenige bergweide

Iedereen wil snel de stenige helling op. Gids Laura wijst op de altijd groene steeneiken (*Quercus ilex*) en de nog kale dwergbeuken (*Fagus sylvatica*) hogerop. De groep zwermt uit om de rijke begroeiing te bekijken en te gaan determineren. De hellende stenige bergweide staat vooraan vol paarse en lichtgele irisjes (*Iris pseudopumila*) en een wolfsmelk (*Euphorbia rigida*). De meeste speurders zijn na een uur nog maar een paar honderd meter ver, maar er zijn heel wat soorten planten gevonden.

Bijvoorbeeld een groenwitte endemische *Senecio candida*, een rijk van naalden voorziene *Genista* en een nog nauwelijks uitgelopen pluimes (*Fraxinus ornus*). De vertakte graslelie (*Anthericum ramosum*) zit hier nog vrijwel in de knop. Prachtig! We zijn vroeg genoeg in het voorjaar. Hoewel... veel planten bloeien nog niet en vegetatief determineren is erg moeilijk. Het is tijd voor de lunch. We zijn allemaal nog zo dichtbij, dat ons het sein voor de lunch ondanks de nu opduikende wolkenflarden niet kan ontgaan.

Het regionale natuurpark Madonie

Gids Laura van de Italiaanse alpinistenvereniging heeft de geschiktste plekken in de bergachtige Madonie voor ons uitgekozen. Dit regionale natuurpark van Sicilië ten zuiden van Cefalù beslaat slechts 2% van het oppervlak van Sicilië maar hier

leeft meer dan de helft van de plantensoorten van het eiland. Hierin ligt ook de op een na hoogste berg van Sicilië (Pizzo Carbonara, 1979 m). Vandaag zijn we op de noordhelling ervan, in een gebied met dolomietgesteente, dat bestaat uit een mengsel van calcium en magnesium en daardoor gemakkelijk verpulvert. Regenwater zakt snel diep weg. De groeiomstandigheden voor planten en bomen zijn nog moeilijker dan op kalksteen. Dit gebied wordt wel The little Sicilian Dolomites genoemd, aldus Laura.

Dolomitisch dal

Na de lunch lopen we een paar kilometer naar een heel bijzondere plek met endemische sparren. Onderweg zien we een wilde soort vlas (*Linum punctata*) met licht- en donker-blauwe bloemen, *Euphorbia melanopetala* die donkerder is dan die in de bergweide, een wilde pioenroos (*Paeonia mascula*) en veel cyclamen (*Cyclamen hederifolium* var. *confusum*). En muizedoorn (*Ruscus aculeatus*). Die werd ooit geteeld voor het sap, gebruikt in een dompelbad om kazen te beschermen tegen muizenvraat, vertelt Laura.

Het levende fossiel *Abies nebrodensis*

Lang werd aangenomen dat de in steenkool gevonden fossiele spar *Abies nebrodensis* was uitgestorven. In 1965 vonden biologen echter levende exemplaren in het Siciliaanse Madoniegebergte. Niet alleen in Australië maar ook in Europa is dat dus mogelijk. Na lang zoeken bleken er nog zo'n 30 spontaan opgegroeide bomen te staan in een gebiedje van enkele vierkante km.

Met een kweekproject is ervoor gezorgd dat er nu ook genetisch zuivere bomen staan op andere geschikte plekken in Sicilië en in bomentuinen in Europa. Daarmee is het risico van alsnog uitsterven hopelijk bezworen.

Houtkap was de oorzaak van het bijna volledig uitsterven van *Abies nebrodensis*. De 30 bomen op een paar km², zijn tot 500 jaar oud en stonden te ver uit elkaar voor effectieve kruisbestuiving. Het hout was vroeger erg gewild als bouwhout. Er zullen nog wel huizen zijn met balken van deze *Abies*. De boom wordt wel Avola crusta crusta (kruisen-boom) genoemd vanwege de kruisen in de einden van de loten. Die eindigen met drie knoppen die het volgende jaar rechthoekig, linksaf en rechtsaf uitlopen waardoor het op een kruis lijkt. Erg mooi zijn de loten met mannelijke knoppen laag in de boom, nu zichtbaar als roodachtige bolletjes. Bovenin zitten de vrouwelijke, die we niet zien, ook omdat het nog te vroeg in het jaar is.

Verrassende terugweg

We lopen snel terug om nog een beetje op tijd bij bus en auto's te zijn. Via een andere rijroute - langs de kwekerij van *Abies nebrodensis* (niet gezien) - komen we tot onze verrassing in groene grazige heuvels met hier en daar massaal vrij donkerrode vlinderbloemen: *Hedysarum coronarium* (zoals bij ons luzerne). "Het lijkt wel Ierland".

We passeren de dorpen Polizzi en Generosa nog, komen op de A19 en dalen een eind af door vrij vlak en groen land naar een smalle doorgang door het gebergte naar de kust. Via de hoofdweg SS 113 rijden we naar Cefalù.

"Het was een topdag" zei iemand. Moe maar voldaan - en wat laat - genieten we van de simpele maaltijd.

Uitzicht op de rots van Cefalù, vanuit het oosten. De muur van de burcht is als een witte lijn zichtbaar (foto: Ruud Kuipers)

Donderdag 11-04-2024: nogmaals Parc de Madonie

(door Ruud Kuipers; foto's: Ruud Kuipers, tenzij anders vermeld)

Op deze wat koelere dag bezoeken wij met gids Laura twee gebieden in het Parc de Madonie. Deze liggen beide in het noord-oostelijke gedeelte daarvan, waar de bodem silicaatrijk is, dit i.t.t. de overige gebieden waar deze veelal kalkrijk is. Allereerst de Serra Guarneri, op 330 m hoogte en dicht bij de kust met uitzicht op de rots bij Cefalù. We komen er na een korte autorit oostwaarts. Hier is een kurkeikenbos, waar we een korte wandeling maken. Ook lopen er kinderklasjes: het is ook een educatief centrum. De kurkschors wordt na 9 jaren geoogst, daarna per 12 jaar.

We bewonderen enkele fraai bloeiende pluimessen (*Fraxinus ornus*). Er zijn vrij weinig soorten kruidige planten. Wel een aspergeorchis, een mooi groepje donkere bruinrode bremrapen, mogelijk *Orobanch*

variegatum, muizendoorn *Ruscus aculeatus*, en veel *Orchis longicornu* – een kleine soort die aan de harlekijnorchidee doet denken. Meerdere zijn tijdens de bloei verdroogd. Verder een zuidelijke eikvaren *Polypodium australe*, zwartsteel- en adelaarsvarens.

Door bliksem getroffen wintereik met Maria (foto Ad Littel)

Dan rijden we zuidwaarts de bergen in en komen door het bergstadje Castelbuono (op 440m, met een kasteel en een kerk uit de middeleeuwen). De goed onderhouden weg wordt steeds steiler en kronkeliger en na meer dan een uur rijden eindigt het asfalt bij de Refugio Crispi op Piano Sempria op 1250 m, waar we parkeren en lunchen. Dit tegen een decor van bloeiende amandelwolfsmelkplanten en zicht op een 500 jaar oude *Quercus congesta* (een bladverliezende eik, een Italiaanse soort). Onderweg hadden we de

laatste kilometers vanuit de auto al meerder 'oude reuzen' van bladverliezende eiksoorten gezien. Ze zijn niet zeer hoog maar wel zijn stam en kroon erg in de breedte gegroeid. Deze regio is er om bekend! Ook van beuk, veldesdoorn, hulst, en steeneik komen voorbeelden voor. Het is de moeite waard om van de site van het Unesco Geopark de Madonie een pdf te downloaden: Alberi-monumentali-pdf.pdf. Ik mis wel een verklaring voor het verschijnsel.

Op de wandeling naar ons einddoel zien we een 700 jaar oude wintereik, met een holle stam en daarin een Mariabeeldje. Deze boom is ooit verminkt door een blikseminslag, maar toch nog 'gezond'. Planten die we tegenkomen: een geelstersoort, verder de *Lotus biflorus* met meest solitaire oranje-gele bloemen, paarse cyclamen en een wit bloeiende anemoon, wsch. *Anemone apennina*. En ook hier muizendoorn en adelaarsvaren.

Lotus biflorus

Struiken van steeneik hebben strakke ronde vormen: geschoren door vraat (van schapen?); ze hebben erg stekelige bladen. De hulststruiken daarentegen tonen geen vraatsporen. Er zijn hier verder damherten, en men vindt wel dat het er te veel zijn. De suggestie is gedaan, om de wolf op het eiland te herintroduceren,

12 april: bezoek aan Gibilmanna en Isnello

(door Ad Littel; alle foto's: Ad Littel)

Vandaag zullen we twee plekken in de lagere delen van het Parco delle Madonie bezoeken. Het zijn beide excursietips van gids Laura, die ons vandaag niet kan begeleiden.

Vóór het ontbijt loop ik ter oriëntatie even naar het strand dat wij morgenochtend zullen bezoeken. Dat ligt ten westen van het villapark waarin ons hotel staat. Het valt alleszins mee: een echt zandstrand met hier en daar wat rotsen en geflankeerd door een smalle rij zandduinen. Ook leuke soorten planten, zo op eerste zicht. Zeker de moeite waard voor een groepsbezoek morgenochtend, want de noordkust van Sicilië grossiert niet in zandstranden. Wel moet je de weg ernaar toe weten te vinden, want de meeste paden naar zee in dit villapark zijn in particulier eigendom.

maar de kans dat dat gebeurt lijkt klein.

Af en toe zijn we letterlijk in de wolken, dan weer breekt het wat open. Bij het enige uitzichtpunt onderweg is het zicht beperkt. Bij Piano Pomo (1360 m) staat op een open terrein een laag lang gebouwtje met een rietachtige dakbedekking. Hier gebouwd als verblijf voor schaapherders. Het is nu ook in gebruik door bosarbeiders en het staat ter beschikking aan bergwandelaars. In de directe omgeving zien we wroetsporen van wilde zwijnen.

Het hulstbomenbos

We zijn ons einddoel genaderd: een donkere bomenpartij, afstekend tegen het omgevende bos, een hulstbomenbos. De bomen bereiken 15 m hoogte en zijn vaak gegroeid uit meerder stammen die onderling vergroeiingen vertonen. Het is er donker, zonder ondergroei. Het was een plek waar 's nachts schapen werden gestald. En nog wel? De bodem is kaal en er ontbreekt een laag slecht verterende hulstbladen.

Laura gaat een bewust afgedwaald 'schaapje' zoeken om aan haar het bos te laten zien en de groep compleet te houden, maar dan kent ze de KNNV-ers niet... Al snel is de groep uiteen gevallen en op de terugweg lopen enkelen een eindje verkeerd. Een geschaafde knie wordt verzorgd.

Bij het hotel gekomen wordt van Laura met hartelijke woorden afscheid genomen.

Het ontbijt is in hotel Baia del Capitano veel eetbaarder dan het diner. Ik eet er flink van; eerst muesli en dan wat broodjes met kaas.

Exact om 09:00 uur vertrekken we met de bus en auto's, waarbij uiteraard de Conad vlak voor Cefalú niet wordt overgeslagen. Petra's ploegje koopt geheel ervaren de lunch in en ik koop wat bier en wijn om het logies in de Capitano wat te verzachten. Naast de supermarkt is in een beekdalletje alweer die Cetti's zanger bezig.

We rijden vervolgens de ons bekende weg naar Castelbuono en klimmen vervolgens door een pastorale omgeving met aardige huisjes naar circa 800 m, alwaar de kerk Santuario Gibilmanna ligt. Daarnaast ligt een groot klooster dat eeuwenlang door Capucijner monniken is bewoond. Waarschijnlijk ligt de kerk daarom zo eenzaam in het bos. Het infoborg legt dit niet uit.

Deze kerk stamt in oorspronkelijk opzet uit de 11^e eeuw. Na een aardbeving in 1907 is de voorkant op tamelijk sobere manier herbouwd en ingericht. Omdat wat hoger op de berg een (ruïne van) een groot zomerverblijf ligt van een rijke familie, vermoed ik dat deze familie aan het herstel heeft bijgedragen, want veel kerkvolk komt hier niet en het klooster was al arm en is nu verlaten na een gebrek aan 'roepingen' en vervolgens een mislukte poging om er groepen en individuen een geestelijke retraite aan te bieden. We bekijken de kerk van binnen, maar omdat ik niet onder de indruk ben van de enkele marmeren beelden ben ik er snel mee klaar.

We wandelen langs een redelijk goede weg naar boven; naar later blijkt, houden de verharding en de 'kunstwerken' (muurtjes en waterduikers) op bij de toegangslaan naar de ruïne van de villa. Daarna wordt het simpele steenslag.

We genieten van de muurbegroeiing langs de weg nog vlak bij de kerk. Weliswaar zijn er veel cultuurvolgers onder de planten (*Allium neapolitanum*, *Veronica cymbalaria*, *Umbilicus rupestris*, *Campanula erinus*, *Lamium purpureum*), maar het is een noordexpositie waar de planten voldoende schaduw en regen krijgen om er weelderig uit te zien. Geen wonder dat we ook *Polypodium vulgare* en *Asplenium adiantum-nigrum* aantreffen. Op deze hoogte is het voorjaar goed begonnen. Wat hoger in het bos (mooi soortenrijk loofbos) vinden we in de ondergroei langs de weg veel soorten die ons inmiddels vertrouwd zijn geworden, zoals *Rhuscus aculeatus*, *Galactitis tomentosa* en *Cynara cardunculus*.

Rudolf ziet een vuurvliedertje (*Lycaena phlaeas*) vliegen en vervolgens zien wij beiden een vlinder die

zowel lijkt op argusvlinder (*Lasiommata megera*) als op bonte zandoog (*Pararge aegeria*). Het betreft verscheidene exemplaren. We komen er ter plekke niet uit. Ik maak enkele foto's en veroorloof mijzelf 's avonds de luxe, om gewoon beide soorten te noteren.

Tuin van de ruïneuze villa

Na nog wat onverhard verder omhoog lopen, vinden de meesten dat ze genoeg hebben gezien. Bijzondere nieuwe soorten biedt het bos ons niet. Dus keren we als groep om. Dan ontdekt Feiko op zijn kaart, ondersteund door Google Maps, dat er een voetpaadje van de villaruïne naar de kerk loopt. Historisch gezien heel praktisch in tijden dat niet iedereen vervoer had. Omdat het grootste deel van de groep vreest dat het pad tegenwoordig is dichtgegroeid, loopt dat deel over dezelfde weg terug naar de kerk. Gelukkig komen de stoertjes daar via het wandelpad bijna tezelfdertijd ook aan.

Dan is het rond half één en dus tijd voor de lunch. Het trottoir vlak voor de kerk is hiervoor zeer geschikt en een muurtje biedt zelfs wat zitplaatsen (zie de groepsfoto op de colofonpagina). De inmiddels bekende succesformule van een kleed op de grond en daarop lekkere soorten brood, beleg, fruit en sappen wordt weer door iedereen genoten. Een aantal zwerfkatten van Paapse signatuur deelt onze waardering, maar die houden we op een afstand uit vrees voor een onhoudbare situatie.

Dan is het de hoogste tijd voor het tweede excursiedoel van vandaag, ook een tip van Laura. Bij het iets westelijker gelegen dorp Isnello is een vogelcentrum alwaar jonge valse gieren worden opgekweekt en alvast kunnen wennen aan de omgeving van Madonie. Ze zullen binnenkort worden losgelaten om een nieuwe populatie valse gier te gaan vormen. Dat is een spannende onderneming, want er worden tegenwoordig minder schapen gehouden en dus sterven er minder lammeren. En er zijn nog steeds schietlustige Italianen, want die valse gieren zijn enkele decennia geleden niet zomaar verdwenen. Het vogelcentrum is te bezoeken en dat gaan wij dus doen.

Parkeren in het dorp Isnello is het beste, zei Laura. Dus wandelen we vanaf de parkeerplaats langs een landelijke weg, met hier en daar een blaffende waakhond naar het vogelcentrum. Dan gaat het fout: op de richtingsborden neemt de afstand naar het centrum eerst af en dan opeens fors toe. In de verte zien we alleen een troosteloos landschap van een steenafgraving en andere verstoring. Dus houden de meesten van ons het centrum voor gezien, en proberen op de terugweg te genieten van de planten

en vlinders in de zonnige wegbermen. Het verdriet is vergeten als er twee soorten *Ophrys* worden ontdekt. Ik geniet zelf minstens zo veel van minder bejubelde soorten, zoals *Sedum caeruleum*, *Rhus coronaria*, *Cerintho major*, *Buglossoides purpurocaerulea* en *Allium triquetrum*.

Enkele vogelliefhebbers, zoals Frans en Loes, zijn toch doorgelopen en bereiken na 40 minuten het vogelcentrum. Daar vloog net een gier weg die op een hok zat. In dit hok zaten nog drie van deze grote beesten, die telkens tegen de tralies opvlogen. Zij zagen daar ook een aantal hokken waaruit tientallen honden hen toeblijftten, een fokkerij? De meeste leken wel van hetzelfde ras. Al met al een ervaring die niet meteen vertrouwen geeft in een succesvolle herintroductie van de vale gier.

Zij die het snelst zijn teruggelopen hebben nog tijd om het dorpje Isnello te verkennen, en nog belangrijker: een kop goede Italiaanse koffie te scoren in het lokale café. Het dorp is één groot bejaardenoord en het café en directe omgeving is de

13 april: Strandwandeling en Cefalù

(door Rudolf Schwab)

Vandaag is onze laatste excursiedag. Vanuit het hotel lopen we naar het excursieterrein, het strand. Dat is weer eens wat anders dan eerst vele tientallen kilometers met de auto afleggen. Om bij het strand te komen gaan we van de parkeerplaats linksaf dan naar rechts en na circa 1 km weer naar rechts naar het strand. Onderweg zien wij een bloeiende *Agave attenuata* met zijn sierlijk gebogen bloeistengel. Het is prachtig weer en dat verleidt één deelnemer, aangekomen op het strand, om over te gaan op badkostuum.

Zeekommer (foto: Rudolf Schwab)

In het heldere water is veel algengroei te zien en ook een soort kokerworm in de vorm van een enkele centimeters grote trechter. De bodem van de zee is

hangplek van de mannen. Deze stoelklevers staan weliswaar beleefd op voor toeristen die iets gaan verteren, maar proberen vervolgens wel iets moois van deze dag te maken door een gebrekkige conversatie te voeren en belangstelling te tonen voor verrekijkers en andere natuurattributen. De koffiedrinkers komen lacherig en op tijd bij de bus en auto's terug. Daarna rijden we via de kortste lokale wegen terug naar ons hotel.

Over het diner vertel ik niets, zo treurig was dit weer. Een Italiaan zou er kwaad van weglopen. Mijn kleine protest bestaat eruit, dat ik geen alcohol meer bestel (dit hotel heeft vrekkerige prijzen en leveringsvoorwaarden), en mij tevreden stel met een glas water. Op mijn kamer komt dit later op de avond nog helemaal in orde.

Na het diner bespreken wij in de conferentiezaal de plannen voor morgen, onze laatste excursiedag. Paul doet een vergeefse poging om de hele groep al 's morgens naar Cefalù te laten gaan, om uit dat toeristische stadje te halen wat erin zit. De meesten willen toch liever eerst het strand bezoeken, met het risico dat de beklimming van de burchtberg van Cefalù in de middag zal moeten plaatsvinden in de brandende zon. Paul trekt hieruit de conclusie, dat hij een eigen oplossing met een taxi moet regelen.

Er worden tot slot door de harde botanische kern enkele lastige planten bekeken en besproken. Emanuel en Ad maken een concrete afspraak over het opstellen van een lijst van waargenomen plantensoorten en hun rolverdeling daarbij. Saskia vraagt, om hierbij te worden betrokken. Zo groeit het ijzersterke trio Bantjes, De Kneep en Littel naar een hoger 'level'.

ermee bezaaid. Bij de rotsen worden enkele zeekomkommers waargenomen. Ook groeit er *Otanthus maritimus*, een sterk behaard plantje uit de familie van de Asteraceae, bekend van de zeereepduinen in het gehele Middellandse Zeegebied, waarvan de oostpunt van Ierland de meest noordelijke vindplaats is.

Dat we op een zandstrand zijn, blijkt ook uit de waarneming van *Lotus maritimus*, *Eryngium maritimum*, *Drymia (Urginea) maritima* en *Crithmum maritimum*.

Onze groep aan het strand. Geen badgasten. (foto: Ad Littel)

Na het strand brengen we ons dagelijks bezoek aan de Conad voor de lunchbenodigdheden en gaan we vervolgens naar de parkeerplaats vlak voor het stadje Cefalu. Daar worden we op onvriendelijke wijze weggestuurd, omdat we er tegen de regels in gaan lunchen. Dan maar een eindje verderop op het strand.

De Rocca di Cefalu, met burcht op de top (foto: Ad Littel)

Na de lunch op naar de Rocca di Cefalu een rots in Cefalu die 250 m hoog is en waarvan de beklimming 1,5 uur in beslag neemt. Onderweg komen we langs resten van de tempel van Diana en bereiken we de Castello op de top. Ook dat zijn ruïnes. Op de rots vliegt de kleine vos, welke nog niet was waargenomen tijdens de reis.

De rest van de middag wordt gebruikt voor privé-excursies in Cefalu, bijvoorbeeld voor een bezoek aan de kathedraal of om eten in te slaan voor tijdens de treinreis naar huis. Ook moet nog de winkel van de natuurbeschermingsorganisatie van Madonie gevonden worden, teneinde enkele boekwerkjes betreffende dit natuurpark in te slaan.

's Avonds na het diner worden deze boekjes onder passende bewoordingen door Tineke uitgereikt aan Feiko en Petra als blijk van dank voor de organisatie en begeleiding van de reis. Ook Aleid valt in de prijzen, daar hij geheel onverwacht tot chauffeur was gepromoveerd en zich uitstekend van deze taak heeft gekweten.

Zondag en maandag 14 en 15 april; terugreis met de trein

(door Feiko Prins)

We moeten heel vroeg weg, mijn wekker gaat om tien voor vier. We zijn door onze natuurgids Laura gewaarschuwd, dat er op veel plaatsen aan de weg gewerkt wordt, zodat je met vertraging rekening moet houden. Maar dat valt mee. Op zondagochtend vroeg is het op Sicilië heel rustig. Pas in de buurt van Catania komt er wat meer verkeer. De treinreizigers worden door Aleid bij het station afgezet en de anderen rijden rechtstreeks naar de luchthaven. Zij vliegen straks direct naar Schiphol.

De treinreizigers genieten weer van een mooie rit door Italië, nu overdag. Van Bologna naar Zürich

weer met de nachttrein. Tot aan Oberhausen rijden alle treinen precies op schema. Pas bij Arnhem krijgen we door een storing een kwartiertje vertraging.

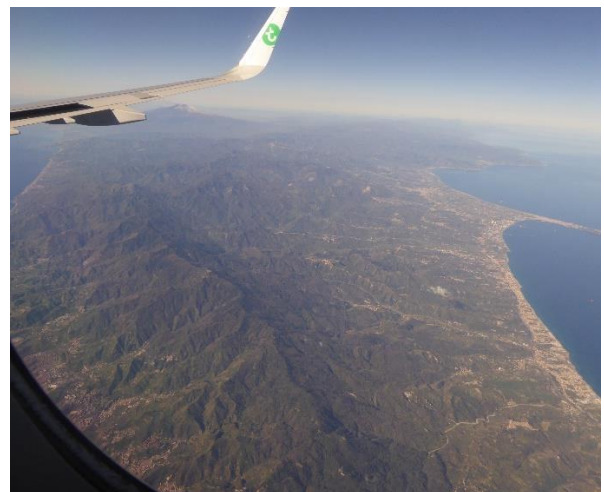
We concluderen, dat ook zo'n ingewikkelde en lange reis naar Sicilië prima met de trein te doen is. Bovendien: in gezelschap verveelt je je niet zo gauw. Met ruime overstaptijden en zo weinig mogelijk overstappen gaat het prima, ook als een trein een ruime vertraging oploopt. Wat mij betreft voor herhaling vatbaar!

Zondag 14 april: terugreis per vliegtuig

(door Ad Littel)

Na de nachtelijke rit naar het vliegveld (zie verslag Feiko) checken de vliegers probleemloos in bij Transavia en gaan op een stoel zitten suffen. Dan beseffen zij, dat er best wel afscheid had moeten worden genomen van de treinreizigers, want die gaan zij ook in Nederland niet meer terugzien. Stom!

Sommigen proberen alvast het vanwege het hotel verstrekte ontbijtpakket uit. Dat kon slechter. Maar wat valt er verder te vertellen over een probleemloos en op tijd verlopende vlucht terug naar Nederland? Hooguit, dat ik de pech gad, om niet bij een raampje te zitten en dus niet van daaruit afscheid kon nemen van Sicilië, een land waarover ik kritisch heb geschreven, maar dat wel veel bijzondere indrukken bij mij heeft achtergelaten. Daarom geen foto uit het vliegtuig van dat afscheid. Dan maar een alternatief, namelijk de kennismaking in de lucht met Sicilië bij het passeren van de straat van Messina op 4 april.

We komen Sicilië binnen via Messina en zien de noordkust met hoge bergen en op de achtergrond een rokende Etna. (foto : Ad Littel)

Waargenomen soorten planten

(samengesteld door Emanuel Kneepkens / orchideeën door Paul van Drimmelen)

Verantwoording

Gedurende alle excursies hebben deelnemers elkaar op leuke planten gewezen, ook vaak met de vraag: "welke soort is dit?" In het veld konden Emanuel, Ad en diverse anderen vaak al namen aan de plantenvondsten verbinden op basis van parate kennis. Zo kon veel kennis van de flora worden gedeeld, wat immers een doel is van de KNNV-reizen.

Bij twijfel werd een (gedeelte van) plant meegevoerd ter determinatie en/of verificatie 's avonds in het hotel.

Van vele plantensoorten zijn ook foto's genomen en aan de hand daarvan heeft Emanuel na afloop van de reis nog een aantal soorten op de plantenlijst opgenomen. Met name Saskia Bantjes, Ruud Kuipers, Ad Littel en Lida den Ouden hebben op deze manier aan de lijst bijgedragen. Ook is de lijst van soorten orchideeën opgenomen die Paul van Drimmelen heeft opgesteld.

Een aantal waarnemingen zijn, voorzien van foto's, door Emanuel doorgestuurd naar www.observation.org

Deze zijn te bekijken via deze link (de waarnemingen zijn daar allemaal al gevalideerd):

https://observation.org/users/104763/observations/?date_after=2024-01-01&date_before=2024-12-31&species_group=10&advanced=on&page=4

Controle naamgeving ging via

<https://luirig.altervista.org/flora/taxa/floraindice.php>

Controle op voorkomen op Sicilië ging via

<https://luirig.altervista.org/flora/taxa/regioni.php?famiglia=®ione=19>

De volgende flora's werden gebruikt:

1. Blamey, M. & Grey-Wilson, C. (1998). *'Wilde flora rond de Middellandse zee'*. Haarlem: Schuyt & CO.
2. Brullo, C. & S. (2020). *'Flora endemica illustrata della Sicilia'*. Reggio Calabria: Laruffa Editore.
3. Burnie, D. (1995). *'Wild Flowers of the Mediterranean'*. London, New York, Stuttgart: Dorl. Kinnersley.
4. Thorogood, Ch. (2021). *'Field guide to the wild flowers of the Western Mediterranean'*. Kew (UK): Kew Publishing, 2e druk.

Het overzicht van de soorten planten

In het onderstaande overzicht van plantensoorten zijn de wetenschappelijke namen van 304 soorten geordend op alfabet. Daarachter volgen de familienamen en de data van (eerste) waarneming.

De wetenschappelijke namen volgen de meest recente flora's en websites. Dit geldt ook voor de familienamen.

Als de lezer dit wenst, kan zij/hij een ordening per familie (alfabetisch, niet taxonomisch) ontvangen van Ad Littel.

Er is afgezien van het vermelden van Nederlandse namen, omdat er maar weinig planten een algemeen gebruikte Nederlandse naam hebben.

soortnaam	familienaam	datum
<i>Abies nebrodensis</i>	Pinaceae	10
<i>Acacia karroo</i>	Fabaceae	5
<i>Acanthus mollis</i>	Acanthaceae	5
<i>Acer campestre</i>	Sapindaceae	11
<i>Achillea ligustica</i>	Asteraceae	11
<i>Achyranthes aspera</i>	Amaranthaceae	4
<i>Adiantum capillus-veneris</i>	Pteridaceae	6
<i>Aethionema saxatile</i>	Brassicaceae	10
<i>Ajuga chamaepitys</i>	Lamiaceae	4
<i>Alkanna tinctoria</i>	Boraginaceae	7
<i>Allium neapolitanum</i>	Amaryllidaceae	12
<i>Allium roseum</i>	Amaryllidaceae	4
<i>Allium triquetrum</i>	Amaryllidaceae	12
<i>Ampelodesmos mauritanicus</i>	Poaceae	6
<i>Anacamptis morio ssp. longicornu</i>	Orchidaceae	10,12
<i>Anacamptis papilionaceae</i>	Orchidaceae	7
<i>Anagyris foetida</i>	Fabaceae	8

<i>Anemone apennina</i>	Ranunculaceae	11
<i>Anemone hortensis</i>	Ranunculaceae	6
<i>Anisantha diandra</i>	Poaceae	8
<i>Anisantha madritensis</i>	Poaceae	6
<i>Anogramma leptophylla</i>	Pteridaceae	6,12
<i>Antirrhinum majus</i>	Plantaginaceae	11
<i>Antirrhinum siculum</i>	Plantaginaceae	4
<i>Anthriscus nemorosa</i>	Apiaceae	11
<i>Anthyllis vulneraria</i>	Fabaceae	10
<i>Arbutus unedo</i>	Ericaceae	11
<i>Aristolochia sempervirens</i>	Aristolochiaceae	5
<i>Artemisia alba</i>	Asteraceae	7
<i>Artemisia arborescens</i>	Asteraceae	4
<i>Arum italicum</i>	Araceae	4
<i>Arundo donax</i>	Poaceae	4
<i>Asparagus acutifolius</i>	Asparagaceae	6
<i>Asparagus albus</i>	Asparagaceae	5
<i>Asphodeline lutea</i>	Asphodeliaceae	7
<i>Asphodelus ramosus</i>	Asphodeliaceae	6,7
<i>Asplenium adiantum-nigrum</i>	Aspleniaceae	11
<i>Asplenium ceterach</i>	Aspleniaceae	9
<i>Asplenium trichomanes</i>	Aspleniaceae	9
<i>Asteriscus maritimus</i>	Asteraceae	5
<i>Astragalus nebrodensis</i>	Fabaceae	10
<i>Astragalus siculus</i>	Fabaceae	10
<i>Avena sterilis</i>	Poaceae	5
<i>Bellardia trixago</i>	Lamiaceae	4
<i>Bellardia viscosa</i>	Lamiaceae	4
<i>Bellis annua</i>	Asteraceae	11
<i>Biscutella maritima</i>	Brassicaceae	5
<i>Bituminaria butiminosa</i>	Fabaceae	4
<i>Boerhavia coccinea</i>	Nyctaginaceae	13
<i>Briza maxima</i>	Poaceae	4,12
<i>Bromus diandrus</i>	Poaceae	5
<i>Buglossoides purpureo-caerulea</i>	Boraginaceae	12
<i>Cakile maritima</i>	Brassicaceae	5,13
<i>Calendula arvensis</i>	Asteraceae	4,6
<i>Calicotome spinosa</i>	Fabaceae	5
<i>Campanula erinus</i>	Campanulaceae	11
<i>Capparis spinosa</i>	Capparaceae	13
<i>Carduus nutans</i>	Asteraceae	12
<i>Carduus pycnocephalus</i>	Asteraceae	7,12
<i>Carex otrubae</i>	Cyperaceae	5
<i>Carpobrotus edulis</i>	Aizoaceae	13
<i>Catapodium rigidum</i>	Poaceae	11
<i>Cedrus atlantica</i>	Pinaceae	10
<i>Centaurea napifolia</i>	Asteraceae	12

<i>Centaurea sphaerocephala</i>	Asteraceae	13
<i>Centranthus ruber</i>	Valerianaceae	6
<i>Ceratonia siliqua</i>	Fabaceae	5
<i>Cercis siliquastrum</i>	Fabaceae	7
<i>Cerithe major</i>	Boraginaceae	4,5
<i>Chamaerops humilis</i>	Arecaceae	5
<i>Cheilanthes acrostica</i>	Pteridaceae	12
<i>Cistus creticus</i>	Cistaceae	7,8
<i>Cistus monspeliensis</i>	Cistaceae	11
<i>Cistus salviifolius</i>	Cistaceae	8
<i>Convolvulus althaeoides</i>	Convolvulaceae	6
<i>Coronilla valentina</i>	Fabaceae	8
<i>Crepis bioniana</i>	Asteraceae	12
<i>Crithmum maritimum</i>	Apiaceae	5,13
<i>Cupressus sempervirens</i>	Cupressaceae	4,5
<i>Cyclamen hederifolium</i>	Primulaceae	6
<i>Cyclamen repandum</i>	Primulaceae	10
<i>Cynara cardunculus</i>	Asteraceae	9,12
<i>Cynoglossum creticum</i>	Boraginaceae	11
<i>Cystopteris fragilis</i>	Cystopteridaceae	9
<i>Cytisus hirsutus</i>	Fabaceae	9
<i>Daphne gnidium</i>	Thymelaeaceae	6,8
<i>Daphne laureola</i>	Thymelaeaceae	10
<i>Dittrichia viscosa</i>	Asteraceae	5
<i>Dorycnium hirsutum</i>	Fabaceae	8
<i>Drimia pancracion</i>	Asparagaceae	7,13
<i>Ecballium elaterium</i>	Cucurbitaceae	5
<i>Echinophora spinosa</i>	Apiaceae	12
<i>Echium italicum</i>	Boraginaceae	7
<i>Echium plantagineum</i>	Boraginaceae	4
<i>Ephedra fragilis</i>	Ephedraceae	5
<i>Erica arborea</i>	Ericaceae	11
<i>Erica multiflora</i>	Ericaceae	8
<i>Erodium malacoides</i>	Geraniaceae	4
<i>Erodium moschatum</i>	Geraniaceae	4
<i>Eryngium maritimum</i>	Apiaceae	13
<i>Erysimum bonannianum</i>	Brassicaceae	10
<i>Euphorbia characias</i>	Euphorbiaceae	10
<i>Euphorbia dendroides</i>	Euphorbiaceae	13
<i>Euphorbia melapetala</i>	Euphorbiaceae	12
<i>Euphorbia rigida</i>	Euphorbiaceae	10
<i>Evax pygmaea</i>	Asteraceae	5
<i>Fagus sylvatica</i>	Fagaceae	11
<i>Fedia cornucopiae</i>	Caprifoliaceae	6
<i>Fedia graciliflora</i>	Caprifoliaceae	6
<i>Ferula communis</i>	Apiaceae	4,6
<i>Ferulago nodosa</i>	Apiaceae	6

<i>Fraxinus angustifolia</i>	Oleaceae	10
<i>Fraxinus ornus</i>	Oleaceae	11
<i>Fritillaria messanensis</i>	Iridaceae	6
<i>Fumana thymifolia</i>	Lamiaceae	8
<i>Galactites tomentosus</i>	Asteraceae	12
<i>Galium verrucosum</i>	Rubiaceae	12
<i>Genista cupanii</i>	Fabaceae	11
<i>Geranium lucidum</i>	Geraniaceae	9
<i>Geranium purpureum</i>	Geraniaceae	4
<i>Geranium rotundifolium</i>	Geraniaceae	4
<i>Gladiolus italicus</i>	Iridaceae	5
<i>Glaucium flavum</i>	Papaveraceae	13
<i>Glebionis coronaria</i>	Asteraceae	4
<i>Gynandrisis sisyrrinchium</i>	Iridaceae	5,6
<i>Hedysarum coronarium</i>	Fabaceae	9
<i>Helianthemum cinereum</i>	Cistaceae	10
<i>Helianthemum nummularium</i>	Cistaceae	10
<i>Helianthemum salicifolium</i>	Cistaceae	10
<i>Helichrysum stoechas</i>	Asteraceae	5,6
<i>Himantoglossum robertianum</i>	Orchidaceae	7
<i>Hippocrepis emerus</i>	Fabaceae	8
<i>Hirschfeldia incana</i>	Brassicaceae	7
<i>Hyoseris radiata</i>	Asteraceae	12
<i>Hyparrhenia hirta</i>	Poaceae	5,6
<i>Hypericum perforatum</i>	Hypericaceae	8
<i>Iberis semperflorens</i>	Brassicaceae	10
<i>Ilex aquifolium</i>	Aquifoliaceae	11
<i>Iris pseudopumila</i>	Iridaceae	10
<i>Isatis tinctorum</i>	Brassicaceae	9
<i>Juniperus communis</i>	Cupressaceae	5
<i>Juniperus oxycedrus</i>	Cupressaceae	5
<i>Jurinea bocconei</i>	Asteraceae	11
<i>Lactuca viminea</i>	Asteraceae	9
<i>Lagurus ovatus</i>	Poaceae	4
<i>Lamarckia aurea</i>	Poaceae	9
<i>Lamium bifidum</i>	Lamiaceae	12
<i>Lamiun flexuosum</i>	Lamiaceae	12
<i>Lantana camara</i>	Verbenaceae	13
<i>Lathyrus annua</i>	Fabaceae	4
<i>Lathyrus cicera</i>	Fabaceae	9
<i>Lathyrus clymenum</i>	Fabaceae	9
<i>Lepidium hirtum</i>	Brassicaceae	10
<i>Limbarda crithmoides</i>	Asteraceae	9,13
<i>Limodorum abortivum</i>	Orchidaceae	11
<i>Linaria purpurea</i>	Plantaginaceae	9
<i>Linaria triphylla</i>	Plantaginaceae	8
<i>Linum punctatum</i>	Linaceae	10

<i>Linum usitatissimum</i>	Linaceae	11
<i>Lobularia maritima</i>	Brassicaceae	5
<i>Lonicera implexa</i>	Caprifoliaceae	8
<i>Lotus biflorus</i>	Fabaceae	11
<i>Lotus creticus</i>	Fabaceae	13
<i>Lotus maritimus</i>	Fabaceae	13
<i>Lotus ornithopodioides</i>	Fabaceae	12
<i>Lotus parviflorus</i>	Fabaceae	12
<i>Lotus tetragonolobus</i>	Fabaceae	12,13
<i>Lupinus angustifolius</i>	Fabaceae	9
<i>Luzula forsteri</i>	Juncaceae	10,11
<i>Matthiola fruticulosa</i>	Brassicaceae	10
<i>Matthiola sinuata</i>	Brassicaceae	12
<i>Matthiola tricuspidata</i>	Brassicaceae	5
<i>Medicago arabica</i>	Fabaceae	12
<i>Medicago intertexta</i>	Fabaceae	4
<i>Medicago marina</i>	Fabaceae	12
<i>Medicago orbiculare</i>	Fabaceae	4
<i>Medicago polymorpha</i>	Fabaceae	4
<i>Medicago truncatula</i>	Fabaceae	4
<i>Melilotus sulcatus</i>	Fabaceae	7
<i>Mercurialis annua</i>	Euphorbiaceae	13
<i>Micromeria graeca</i>	Lamiaceae	6
<i>Misopates orontium</i>	Plantaginaceae	13
<i>Muscari comosum</i>	Asparagaceae	6,7
<i>Myoporum insulare</i>	Scrophulariaceae	13
<i>Myrtus communis</i>	Myrtaceae	8
<i>Odontites bocconeii</i>	Orobanchaceae	7
<i>Olea europaea (verwilderd)</i>	Oleaceae	5
<i>Onosma canescens</i>	Boraginaceae	10
<i>Ophrys bertolonii</i>	Orchidaceae	8
<i>Ophrys explanata</i>	Orchidaceae	dag? Mogelijk bastaard
<i>Ophrys fusca</i>	Orchidaceae	6
<i>Ophrys lunulata</i>	Orchidaceae	6
<i>Ophrys lutea</i>	Orchidaceae	6
<i>Ophrys speculum</i>	Orchidaceae	7
<i>Ophrys sphegodes</i>	Orchidaceae	7,12
<i>Ophrys tenthredinifera</i>	Orchidaceae	7
<i>Opoponax chironium</i>	Apiaceae	9
<i>Orchis anthropophora</i>	Orchidaceae	6
<i>Orchis branchifortii</i>	Orchidaceae	10,12
<i>Orchis italica</i>	Orchidaceae	6
<i>Orchis morio</i>	Orchidaceae	10
<i>Origanum vulgare</i>	Lamiaceae	7
<i>Orlaya grandiflora</i>	Apiaceae	7
<i>Ornithogalum narbonense</i>	Asparagaceae	4
<i>Ornithopus compressus</i>	Fabaceae	9

<i>Orobanche caryophyllaceae</i>	Orobanchaceae	7
<i>Orobanche gracilis</i>	Orobanchaceae	12
<i>Orobanche ramosa</i>	Orobanchaceae	7
<i>Osyris alba</i>	Santalaceae	7
<i>Otanthus maritimus</i>	Asteraceae	13
<i>Oxalis pes-caprae</i>	Oxalidaceae	5
<i>Paeonia mascula</i>	Paeoniaceae	10
<i>Pallenis spinosa</i>	Asteraceae	6
<i>Pancratium maritimum</i>	Amaryllidaceae	13
<i>Parietaria judaica</i>	Urticaceae	4
<i>Parietaria officinalis</i>	Urticaceae	12
<i>Phagnalon saxatile</i>	Asteraceae	8
<i>Phagnalon rupestre</i>	Asteraceae	12
<i>Phedimus stellatus</i>	Crassulaceae	12
<i>Phillyrea latifolia</i>	Oleaceae	5
<i>Phlomis fruticosa</i>	Lamiaceae	6
<i>Pinus halepensis</i>	Pinaceae	8
<i>Pinus pinea</i>	Pinaceae	5
<i>Pistacia lentiscus</i>	Anacardiaceae	11
<i>Plantago afra</i>	Plantaginaceae	7
<i>Plantago coronopus</i>	Plantaginaceae	6
<i>Plantago lagopus</i>	Plantaginaceae	5
<i>Plantago maritima</i>	Plantaginaceae	5
<i>Plantago serraria</i>	Plantaginaceae	11,13
<i>Polypodium cambricum</i>	Polypodaceae	11
<i>Posidonia oceanica</i>	Posidoniaceae	5
<i>Potentilla micrantha</i>	Rosaceae	11
<i>Prasium majus</i>	Lamiaceae	5
<i>Pteris vittata</i>	Pteridaceae	6
<i>Pyrus pyraster</i>	Rosaceae	7,11
<i>Quercus congesta</i>	Fagaceae	11
<i>Quercus ilex</i>	Fagaceae	7
<i>Quercus petraea</i>	Fagaceae	10,11
<i>Quercus pubescens</i>	Fagaceae	10
<i>Quercus suber</i>	Fagaceae	11
<i>Ranunculus millefoliatus</i>	Ranunculaceae	10
<i>Reseda alba</i>	Resedaceae	6
<i>Rhamnus alaternus</i>	Rhamnaceae	5
<i>Rhus coriaria</i>	Anacardiaceae	12
<i>Ricinus communis</i>	Euphorbiaceae	13
<i>Rostraria cristata</i>	Poaceae	6
<i>Rubia peregrina</i>	Rubiaceae	5
<i>Rumex bucephalophorus</i>	Polygonaceae	5
<i>Rumex scutatus</i>	Polygonaceae	9
<i>Ruscus aculeatus</i>	Asparagaceae	10
<i>Salvia fruticosa</i>	Lamiaceae	6
<i>Salvia officinalis</i>	Lamiaceae	6

<i>Salvia verbenaca</i>	Lamiaceae	5
<i>Sanguisorba minor</i>	Rosaceae	6,7
<i>Sarcopoterium spinosum</i>	Rosaceae	5
<i>Scabiosa cretica</i>	Caprifoliaceae	12
<i>Scandis pecten-veneris</i>	Apiaceae	9
<i>Schoenus nigricans</i>	Cyperaceae	5
<i>Scolymus hispanicus</i>	Asteraceae	4
<i>Sedum caeruleum</i>	Crassulaceae	8,12
<i>Sedum dasyphyllum</i>	Crassulaceae	12
<i>Selaginella denticulata</i>	Selaginellaceae	6
<i>Senecio candida</i>	Asteraceae	10
<i>Serapias bergonii</i>	Orchidaceae	6
<i>Serapias lingua</i>	Orchidaceae	dag ?
<i>Sesleria nitida</i>	Poaceae	10
<i>Sherardia arvensis</i>	Rubiaceae	6
<i>Sideritis romana</i>	Lamiaceae	4
<i>Silene colorata</i>	Caryophyllaceae	5
<i>Silene gallica</i>	Caryophyllaceae	11
<i>Silene latifolia</i>	Caryophyllaceae	11
<i>Silybum marianum</i>	Asteraceae	5
<i>Smilax aspera</i>	Smilacaceae	5,11
<i>Smyrniium olusatrum</i>	Apiaceae	6,12
<i>Smyrniium perfoliatum</i>	Apiaceae	6
<i>Sonchus terrenimus</i>	Asteraceae	5,11
<i>Spartium junceum</i>	Fabaceae	9
<i>Sulla capitata</i>	Fabaceae	5
<i>Tamus communis</i>	Dioscoreaceae	6
<i>Teucrium fruticans</i>	Lamiaceae	4
<i>Teucrium polium</i>	Lamiaceae	8
<i>Thapsia garganica</i>	Apiaceae	5
<i>Thymelaea hirsutum</i>	Thymelaeaceae	5
<i>Tordylium apulum</i>	Apiaceae	7
<i>Tragopogon porrifolius</i>	Asteraceae	13
<i>Trifolium bivonae</i>	Fabaceae	12
<i>Trifolium campestre</i>	Fabaceae	8
<i>Trifolium nigrescens</i>	Fabaceae	5
<i>Trifolium resupinatum</i>	Fabaceae	4
<i>Trifolium stellatum</i>	Fabaceae	4,5
<i>Trifolium subterraneum</i>	Fabaceae	9
<i>Trifolium tomentosum</i>	Fabaceae	6
<i>Tripodion tetraphyllum</i>	Fabaceae	12
<i>Umbilicus rupestris</i>	Crassulaceae	12
<i>Urospermum dalechampii</i>	Asteraceae	4,7
<i>Urtica membranacea</i>	Urticaceae	5
<i>Valeriana tuberosa</i>	Caprifoliaceae	10
<i>Verbascum sinuatum</i>	Scrophulariaceae	4,7
<i>Veronica cymbalaria</i>	Scrophulariaceae	6

<i>Vicia cracca</i>	Fabaceae	12
<i>Vicia hybrida</i>	Fabaceae	7
<i>Vicia lutea</i>	Fabaceae	7
<i>Vicia villosa</i>	Fabaceae	4,12
<i>Vinca major</i>	Apocynaceae	12

Het plantentriumviraat (Bantjes, Kneepkens & Littel) bezig op de helling van de Pizzo Carbonara (foto: gids Laura)

Een van de vondsten op de Pizzo Carbonara: de wonderlijke *Senecio candida* (foto: Ad Littel)

Waargenomen soorten vogels in Sicilië, 4 – 14 april 2024

(door Loes van der Feen, op basis van waarnemingen van verschillende deelnemers)

Het onderstaande overzicht van waargenomen soorten vogels volgt de in diverse checklists gebruikelijke volgorde. Voor de wetenschappelijke namen worden die van de Tiriongids 'van Europese vogels' van Heinzel, Fitter & Parslow (8^e dr., 1990) gevolgd.

Ned. naam	wetenschappelijke naam	datum *	vindplaats
Aalscholver	<i>Phalacrocorax carbo</i>	4-apr	vanuit de trein in zee
Blauwe reiger	<i>Ardea cinerea</i>	5-apr	Vendicari
Grote zilverreiger	<i>Egretta alba</i>	5-apr	Vendicari
Kleine zilverreiger	<i>Egretta garzetta</i>	5-apr	Vendicari
Koereiger	<i>Bubulcus ibis</i>	5-apr	La Corte del Sole, Lido di Noto
Ooievaar	<i>Ciconia ciconia</i>	9-apr	Linguaglossa
Bergeend	<i>Tadorna tadorna</i>	5-apr	Vendicari
Flamingo	<i>Phoenicopterus ruber</i>	5-apr	Vendicari
Rode wouw	<i>Milvus milvus</i>	4-apr	vanuit de trein
Buizerd	<i>Buteo buteo</i>	meerdere dagen	
Vale gier	<i>Gyps fulvus</i>	12-apr	Isnello
Torenvalk	<i>Falco tinnunculus</i>	meerdere dagen	
Waterhoen	<i>Gallinula chloropus</i>	8-apr	bij Noto
Steltkluut	<i>Himantopus himantopus</i>	5-apr	Vendicari
Zilverplevier	<i>Pluvialis squatarida</i>	5-apr	Vendicari
Zwarte ruiter	<i>Tringa erythropus</i>	5-apr	Vendicari
Dunbekmeeuw	<i>Larus genei</i>	5-apr	Vendicari
Geelpootmeeuw	<i>Larus micalhellis</i> (= <i>cachinnans</i>)	13-apr	strand Mazzaferno
Lachstern	<i>Gelochelidon nilotica</i>	5-apr	Vendicari
Rotsduin/wilde duif	<i>Columba livia</i>	meerdere dagen	
Zomertortel	<i>Streptopelia turtur</i>	5-apr	Vendicari
Turkse tortel	<i>Streptopelia decaocto</i>	meerdere dagen	
Houtduif	<i>Columba oenas</i>	meerdere dagen	
Koekoek	<i>Cuculus canorus</i>	12-apr	Gibilmanna
Dwergooruil	<i>Otus scops</i>	4/8 april	La Corte del Sole, Lido di Noto
Gierzwaluw	<i>Apus apus</i>	meerdere dagen	
Vale gierzwaluw	<i>Apus pallidus</i>	4/8 april	La Corte del Sole, Lido di Noto
Hop	<i>Upupa epops</i>	10-apr	Madonie
Grote bonte specht	<i>Dendrocopos major</i>	10-apr	Madonie
Kuifleeuwerik	<i>Galerida cristata</i>	5-apr	Vendicari
Boerenzwaluw	<i>Hirundo rustica</i>	4/8 april	La Corte del Sole, Lido di Noto
Huiszwaluw	<i>Delichon urbica</i>	4/8 april	La Corte del Sole, Lido di Noto
Cetti's zanger	<i>Cettia cetti</i>	4-apr	Lido di Noto
Zwartkop	<i>Sylvia atricapilla</i>	6-apr	Cava Grande
Kleine zwartkop	<i>Sylvia melanocephala</i>	meerdere dagen	
Orpheus grasmus	<i>Sylvia hortensis</i>	5-apr	Vendicari
Baardgrasmus	<i>Sylvia conspicillata</i>	7-apr	Palazzo Acrai
Tjiftjaf	<i>Phylloscopus collybita</i>	9-apr	Casa Lupara, Etna

Roodborsttapuit	<i>Saxicola torquata</i>	9-apr	Randazza, Etna
Zwarte roodstaart	<i>Phoenicurus ochruros</i>	10-apr	Madonie
Roodborst	<i>Erithacus rubecula</i>	9-apr	Linguaglossa, Etna
Merel	<i>Turdus merula</i>	5-apr	Vendicari
Startmees	<i>Aegithalos caudatus</i>	12-apr	Gibilmanna
Siciliaanse staartmees	<i>Aegithalos caudatus siculus</i>	6-apr	Cava Grande
Zwarte mees	<i>Parus ater</i>	10-apr	Madonie
Koolmees	<i>Parus major</i>	6-apr	Cava Grande
Pimpelmees	<i>Parus caeruleus</i>	7-apr	Palazzo Acrai
Boomklever	<i>Sitta europaea</i>	11-apr	Madonie
Boomkruiper	<i>Certhia brachydactyla</i>	11-apr	Madonie
Grauwe gors	<i>Emberiza calandra</i>	10-apr	Madonie
Cirlgors	<i>Emberiza cirlus</i>	7-apr	Palazzo Acrai
Vink	<i>Fringilla coelebs</i>	12-apr	Gibilmanna
Putter	<i>Carduelis carduelis</i>	10-apr	Baia del Capitano, Mazzaferno
Sijsje	<i>Carduelis spinus</i>	12-apr	Gibilmanna (30 exx.)
Groenling	<i>Chloris (Carduelis) chloris</i>	5-apr	Vendicari
Kneu	<i>Carduelis cannabina</i>	5-apr	Vendicari
Europese kanarie	<i>Serinus serinus</i>	4-apr	station Catania
Spaanse mus	<i>Passer hispaniolensis</i>	5-apr	Vendicari, parkeerplaats
Huisemus	<i>Passer domesticus</i>	4/8 april	La Corte del Sole, Lido di Noto
Ringmus	<i>Passer montanus</i>	4/8 april	La Corte del Sole, Lido di Noto
Zwarte spreeuw	<i>Sturnus unicolor</i>	5/8 april	dak Lidl in Noto
Gai	<i>Garrulus glandarius</i>	10-apr	Madonie
Ekster	<i>Pica pica</i>	meerdere dagen	diverse plaatsen
Raaf	<i>Corvus corax</i>	6-apr	Cava Grande
Bonte kraai	<i>Corvus corone cornix</i>	5-apr	Lido di Noto
Kauw	<i>Corvus monedula</i>	9-apr	Linguaglossa, Etna

* Meestal is de datum van de eerste waarneming genoteerd

Steltkluut in Vendicari (foto: Adrie van Dam)

Koereiger bij hotel La Corte del Sol (foto: Adrie van Dam)

Waargenomen soorten dagactieve vlinders in Sicilië, 4 – 14 april 2024

(door Ad. Littel en Rudolf Schwab) (waarnemingen van Ad, Rudolf en andere deelnemers)

Tijdens deze reis zijn een beperkt aantal soorten dagactieve vlinders waargenomen. Van veel waarnemingen bestaat bewijs in de vorm van foto's. Ondervertegenwoordigde groepen zijn die van de vuurvlinders/blauwtjes, parelmoervlinders en dikkopjes. De meeste waargenomen soorten komen in een groot deel van Europa voor; er werden slecht een paar echt mediterrane soorten gezien. Dat viel ons nogal tegen van Sicilië. De namen van de soorten zijn vastgesteld door Ad. Littel op basis van 'De nieuwe vlindergids; 450 soorten dagvlinders van Europa en Noordwest-Afrika'

van Tom Tolman en Richard Lewington (Tirion, Baarn, 1999, 1^e druk). Hieraan zijn ook de Nederlandse namen ontleend.

De indeling in families en subfamilies is ontleend aan Espeland c.s. (2018). Op basis van DNA/RNA-onderzoeken is deze indeling al meer dan 10 jaar aan grote veranderingen onderhevig. Zo staan de Hesperidae nu dicht bij de Papilionidae en worden andere vlinders die niet behoren tot de Pieridae of Lycaenidae alle gerekend tot de Nymphalidae, waarbij de indeling in subfamilies ook sterk is aangepast.

Fam. Papilionidae (grote pages)

Papilio machaon (koninginnepage) : vrij alg., o.a. 05/04 Venticari, 06/04 Kloofwandeling, 09/04 Etna nabij Randazzo;
Iphiclides podalirius (koningspage) : 08/04 boven Noto;
Zerynthia polyxena (zuidelijke pijpbloemvlinder) : 09/04 helling Etna nabij Randazzo;

Fam. Pieridae (witjes)

Pieris brassicae (groot koolwitje) : 06/04 Kloofwandeling, 07/04 Ruïnes van Akrai;
Pieris rapae (klein koolwitje) : zeer algemeen, eigenlijk overal;
Pieris napi (klein geaderd witje) : 08/04 bij Noto Antigua;
Pontia edusa (oostelijk resedawitje) : 05/04 Venticari, 07/04 Pantalica;
Anthocharis cardamines (oranjetip) : 06/04 kloof, 07/04 Pantalica, 11/04 Venticari O. van Cefalù, 12/04 nabij Isnello;
Anthocharis euphenoides (gele oranjetip) : 09/04 helling Etna nabij Randazzo;
Colias hyale (gele luzernevlinder) : 06/04 kloofwandeling;
Colias croceus (oranje luzernevlinder) : 06/04 kloofwandeling, 07/04 ruïnes van Akrai;
Gonepteryx rhamni (citroenvlinder) : 06/04 kloofwandeling, 11/04 Venticari O. van Cefalù;
Gonepteryx cleopatra (cleopatravlinder) : 07/04 Pantalica, 13/04 op berg bij Cefalù;

Fam. Lycaenidae (kleine pages en blauwtjes)

Lycaena phlaeas (vuurvlindertje) : 05/04 Venticari, 12/04 boven Castelbuono;
Cacyreus marshalli (geraniumblauwtje) : 05/04 Venticari-noord bij resto;
Polyommatus icarus (icarusblauwtje) : 07/04 1^e stop bij Cassaro Siracusa en op 11/04 bij Polizzi Generosa;
Cupido minimus (dwergblauwtje) : 07/04 1^e stop bij Cassaro Siracusa

Fam. Nymphalidae (kapellen, parelmoervlinders en zandoogjes)

Vanessa atalanta (atalanta) : 07/04 Pantalica;
Vanessa cardui (distelvlinder) : 04/04 bij hotel La Corte del Sole (Lido di Noto), 11/04 in NR Madonie O. van Cefalù;
Aglais urticae (kleine vos) : 13/04 op berg bij Cefalù;
Maniola jurtina (bruin zandoogje) : 07/04 ruïnes van Akrai;
Coenonympha pamphilus (hooibeestje) : 06/04 kloofwandeling, 07/04 Pantalica;
Pararge aegeria (bont zandoogje) : 12/04 boven Castelbuono;
Lasiommata megera (argusvlinder) : 11/04 Venticari O. van Cefalù, 12/04 boven Castelbuono;

Fam. Spingidae (pijlstaartvlinders)

Macroglossum stellatarum (meeekrapvlinder of onrust) : 07/04 ruïnes van Akrai, 09/04 helling Etna nabij Randazzo;

Fam. Notodontidae (tandvlinders)

Thaumetopoea spec. (soort processierupsvlinder) : 10/04 helling Pizzo Carbonara, op pad in dennenbos;

Fam. Erebididae (beervlinders s.l.)

Eucharis festiva (soort grote beer) : 10/04 Pizzo Carbonara (NR Madonie).

